GHT S1 O1 (খণ্ড ঃ ১)

প্রাক্ ঐতিহাসিক যুগৰ পৰা ১৩শ শতিকালৈ ভাৰতবর্ষৰ ইতিহাস

প্রথম ষাণ্মাসিক

ইতিহাস

খণ্ড ঃ ১

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ

ড° সুনীল প্ৰৱণ বৰুৱা, অৱসৱপ্ৰাপ্ত অধ্যক্ষ, বি বৰুৱা মহাবিদ্যালয়, গুৱাহাটী
ড° গজেন্দ্ৰ অধিকাৰী, অধ্যক্ষ, দক্ষিণ কামৰূপ ছোৱালী মহাবিদ্যালয়, গুৱাহাটী
ড° মৌচুমী দত্ত পাঠক, মুৰব্বী অধ্যাপিকা, ইতিহাস বিভাগ, আর্য বিদ্যাপীঠ মহাবিদ্যালয়, গুৱাহাটী

সমন্বয়ৰক্ষীঃ ড° প্ৰীতি সলিলা ৰাজখোৱা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্ৰস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	*অৱিহণা যোগাইছে*	*ভাষান্তৰকাৰী*
১, ৩ আৰু৪	প্ৰদ্যুন্য শর্মা, নলবাৰী মহাবিদ্যালয় আৰু ড° প্ৰীতি সলিলা ৰাজখোৱা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়	গিতাঞ্জলী মেধি কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিঃ সংঘমিত্রা শর্মা
২ আৰু ৫	সংঘমিত্রা শর্মা, গৱেষিকা গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়	
৬	ড° কমল নাৰায়ণ পাটোৱাৰী, বৰমা মহাবিদ্যালয়	ধনমণি কলিতা মুকুতাৰ ৰহমান শইকীয়া
৭	মিতালী কলিতা, দক্ষিণ কামৰূপ মহাবিদ্যালয়	

সম্পাদনাঃ

বিষয়বস্তু সম্পাদনা ঃ ড° মৌচুমী দত্ত পাঠক, মুৰব্বী অধ্যাপিকা, ইতিহাস বিভাগ, আর্য বিদ্যাপীঠ মহাবিদ্যালয়

ভাষা সম্পাদনা ঃ ড° নিভাৰাণী ফুকন,
কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়
জোনমনি গগৈ

গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ড° প্ৰীতি সলিলা ৰাজখোৱা, সহকাৰী অধ্যাপিকা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

জুন, ২০১৭, পুনৰ মুদ্ৰণ ২০১৮

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State Open University is made available under a Creative Commons Attribution-Non Commercial-Share Alike 4.0 License (international): http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

Printed and published by Registrar on behalf of the Krishna Kanta Handiqui State Open University

Head Office : Patgaon, Rani Gate, Guwahati-781 017

City Office : Housefed Complex, Dispur, Guwahati-781 006; Web: www.kkhsou.in

The University acknowledges with thanks the financial support provided by the Distance Education Bureau, UGC for the preparation of this study material.

বিষয় সূচী

খণ্ড ১

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ১ঃ **প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস অধ্যয়নৰ সমলসমূহ** ৫-১৭
সাহিত্যিক সমল, প্রত্নতাত্ত্বিক সমল ঃ লিপি আৰু ভগ্নাৱশেষ।

অধ্যায় ২ঃ **প্রাক্ ঐতিহাসিক পাৰিপার্শ্ব বিজ্ঞান** ১৮-৩০
প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ, মধ্য প্রস্তৰ যুগ, খাদ্য উৎপাদনৰ আৰম্ভণি, প্রাৰম্ভিক গ্রামবসতি, তাম্রযুগৰ সম্প্রদায়বোৰৰ বিকাশ।

অধ্যায় ৩ঃ **হৰপ্পা সভ্যতা** ৩১-৪১
উৎপত্তি আৰু প্রাৰম্ভিক বসতি, নগৰ আৰু ইয়াৰ বাসিন্দা, অর্থনৈতিক জীৱন, ধর্মীয় অনুশীলন, নগৰীয়া জীৱনৰ পতন।

অধ্যায় ৪ঃ **বৈদিক আৰু উত্তৰ-বৈদিক সভ্যতা** ৪২-৫২
আর্যবংশোদ্ভৱৰ ভাৰতীয়সকল আৰু তেওঁলোকৰ উৎস, ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহ, সমাজ আৰু ধর্ম।

অধ্যায় ৫ঃ **খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ সাংস্কৃতিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিবর্ত্তনসমূহ** ৫৩-৬৬
কৃষি সম্প্রসাৰণ, উৎপাদন পদ্ধতি, গণ সংঘসমূহৰ উত্থান, মহাজন পদসমূহ
অর্থনৈতিক অৱস্থা, ধর্মীয় অৱস্থা আৰু সমাজ

অধ্যায় ৬ঃ **আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্রমণ আৰু ইয়াৰ প্রভাৱ** ৬৭-৭৮
আলেকজেণ্ডাৰ, আর্থ-ৰাজনৈতিক প্রভাৱ

অধ্যায় ৭ঃ **মৌর্য সাম্রাজ্য** ৭৯-৯৪
মৌর্যসকলৰ উত্থান, মৌর্যসকলৰ প্রশাসন, কলিংগ যুদ্ধ, মৌর্যসকলৰ পতন।

পাঠ্যবিষয় পৰিচয় ঃ

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুখত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংশোধিত ষান্মাসিক পদ্ধতিৰ স্নাতক (কলা) পাঠ্যক্রমৰ অন্তর্গত ইতিহাসৰ প্রথমটো পাঠ্যবিষয় হৈছে 'প্রাক্-ঐতিহাসিক যুগৰ পৰা ১৩ শ শতিকালৈ ভাৰতৰ ইতিহাস'। এই পাঠ্যবিষয়টোৰ জৰিয়তে শিক্ষার্থীসকলে প্রাক্-ঐতিহাসিক যুগৰ পৰা ১৩ শ শতিকালৈকে ভাৰতবর্ষৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে জ্ঞান অর্জন কৰিব পাৰিব। এই পাঠ্যবিষয়টোত মুঠ পোন্ধৰটা অধ্যায় সন্নিবিষ্ট আছে আৰু সাতটাকৈ অধ্যায়েৰে মুঠ তিনিটা খণ্ডত এই অধ্যায়সমূহ ভাগ কৰা হৈছে।

খণ্ড পৰিচয়

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ, ষান্মাসিক পদ্ধতিৰ স্নাতক (কলা) পাঠ্যক্রমৰ অন্তর্গত ইতিহাস বিভাগৰ প্রথমটো পাঠ্যবিষয় হৈছে *প্রাক ঐতিহাসিক যুগৰ পৰা ১৩শ শতিকালৈ ভাৰতৰ ইতিহাস*। এই পাঠ্যবিষয়টো তিনিটা খণ্ডত ভাগ কৰা হৈছে। আমি এতিয়া অধ্যয়ন কৰিবলৈ লোৱাটোৱেই হৈছে প্রথম খণ্ড। এই খণ্ডটোত মুঠ পাঁচটা অধ্যায় অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে।

প্রথম অধ্যায়টি '*প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস অধ্যয়নৰ সমলসমূহ*'। এই অধ্যায়টিত প্রাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস অধ্যয়নৰ বিভিন্ন সমলসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

দ্বিতীয় অধ্যায়টি হ'ল *'প্রাক্-ঐতিহাসিক পাৰিপার্শ্ব বিজ্ঞান'*। এই অধ্যায়টিত প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ, মধ্যপ্রস্তৰ যুগ, খাদ্য উৎপাদনৰ আৰম্ভণি, প্রাৰম্ভিক গ্রামবসতি, তাম্রযুগৰ সম্প্রদায়বোৰৰ বিকাশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

তৃতীয় অধ্যায়টি হৈছে '*হ�ৰপ্পা সভ্যতা*'। এই অধ্যায়টিত হৰপ্পা সভ্যতাৰ উৎপত্তি আৰু প্রাৰম্ভিক বসতি, নগৰ আৰু বাসিন্দাসকল, অর্থনৈতিক জীৱন, ধর্মীয় অনুশীলন, নগৰীয়া জীৱনৰ পতনৰ বিষয়ে বিতংভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে।

চতুর্থ অধ্যায়টি হৈছে '*বৈদিক আৰু উত্তৰ বৈদিক সভ্যতা*'। এই অধ্যায়টিত আর্যবংশোদ্ভৱৰ ভাৰতীয়সকল আৰু তেওঁলোকৰ উৎস, ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহ, সমাজ আৰু ধর্মৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

পঞ্চম অধ্যায়টো হৈছে *খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ সাংস্কৃতিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিবর্ত্তনসমূহ*। এই অধ্যায়টিত *ষষ্ঠ শতিকাৰ* কৃষি সম্প্রসাৰণ, উৎপাদন পদ্ধতি, গণ সংঘসমূহৰ উত্থান, মহাজন পদসমূহ ,অর্থনৈতিক অৱস্থা, ধর্মীয় অৱস্থা আৰু সামাজিক অৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে ।

ষষ্ঠ অধ্যায়টি '*আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্রমণ আৰু ইয়াৰ প্রভাৱ'।* এই অধ্যায়টোত আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্রমণ আৰু ইয়াৰ প্রভাৱৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

সপ্তম অধ্যায়টি হৈছে '*মৌর্য সাম্রাজ্য*'। এই অধ্যায়টিত মৌযসকলৰ উত্থান, মৌর্য প্রশাসন, কলিংগ যুদ্ধ আৰু মৌর্য সাম্রাজ্যৰ পতনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

এই খণ্ডটি অধ্যয়ন কৰোঁতে আপুনি প্রত্যেকটো অধ্যায়তে কিছুমান আয়তাকাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব। এইবাকচবোৰ কিছুমান হৈছে 'জানি থোৱা ভাল' শব্দকেইটাৰ উল্লেখ থকা বাকচ। এই বাকচসমূহত মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ তথ্যৰ সম্ভেদ আছে। কোনো কোনো অধ্যায়ত 'চিন্তা-চর্চা কৰক' শীর্ষক বাকচত নির্দিষ্ট পাঠ্যবিষয় অধ্যয়নৰ কিছুমান ব্যৱহাৰিক দিশ উত্থাপিত হৈছে যাতে সেই দিশসমূহৰ অনুশীলনীৰ মাধ্যমেদি শিক্ষার্থীয়ে সেই সম্পর্কীয় বিশ্লেষণাত্মক আলোচনা আগবঢ়াব পাৰে। আকৌ 'অগ্রগতি নিৰীক্ষণ'যোগে আগবঢ়োৱা প্রশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্রগতিৰ সম্পর্কে স্ব-পৰীক্ষণৰ সুবিধা দিব। অৱশ্যে 'অগ্রগতিৰ ক্ষতিয়ান' শীর্ষক শাখাটোত 'অগ্রগতি নিৰীক্ষণ'ৰ প্রশ্নাৱলীৰ উত্তৰ নিদি কেৱল উত্তৰসমূহৰ ৰূপ ৰেখা দিয়া হৈছে। তাৰ আধাৰত শিক্ষার্থীয়ে উত্তৰসমূহ লিখি উলিয়াব লাগিব। অধ্যায়ত আলোচিত বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে 'অধিক জানিবলৈ' শাখাত উল্লেখ থকা গ্রন্থসমূহ সাৰথি স্বৰূপ। অধ্যায়বোৰৰ শেষত 'আর্হি প্রশ্ন' হিচাপে কেইটামান প্রশ্নৰ আর্হিও তুলি দিয়া হৈছে। খণ্ডটোৰ শেষত 'প্রসংগ পুথি' সমূহৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে। সেইকেইখন পুথিৰ সহায়েৰেই মূলতঃ এই পাঠ্যবিষয়ত উল্লেখ থকা অধ্যায়সমূহ প্রস্তুত কৰা হৈছে। শিক্ষার্থীয়ে বিশদভাৱে কোনো বিষয় জানিবলৈ হ'লে সেইকেইখন অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

অধ্যায় ১ ঃ প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ সমলসমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য

১.২ পৰিচয়

১.৩ প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ সমল

১.৪ সাহিত্যৰ সমল

১.৪.১ থলুৱা সাহিত্য

১.৪.২ বিদেশী সাহিত্য

১.৫ প্রত্নতাত্ত্বিক সমল

১.৫.১ লিপি

১.৫.২ মুদ্রা

১.৫.৩ ভগ্নাৱশেষ

১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১.৭ অধিক জানিবলৈ

১.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস অধ্যয়ন কৰিবলৈ প্রয়োজনীয় সমল সমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ অধ্যয়নত ব্যৱহৃত বিভিন্ন সাহিত্যিক সমলৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস অধ্যয়নত বিভিন্ন প্রত্নতাত্বিক সমলৰ গুৰুত্ব বর্ণনা কৰিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

এইটো হৈছে 'প্রাক ঐতিহাসিক যুগৰ পৰা ১৩শ শতিকালৈ ভাৰতৰ ইতিহাস' পাঠ্যবিষয়ৰ প্রথম অধ্যায়। এই অধ্যায়টিত আমি প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে সুলভ হৈ থকা উৎসবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। সমল হ'ল ইতিহাসৰ মেৰুদণ্ডস্বৰূপ। দুর্ভাগ্যক্রমে প্রাচীন ভাৰতত কোনো প্রণালীৱদ্ধ ইতিহাস লেখনৰ পৰম্পৰা নাছিল। তথাপিও পাৰ হৈ যোৱা বছৰবোৰত ইতিহাসবিদসকলে কৰা কঠোৰ প্রচেষ্টাৰ অন্তত বহুতো সমলৰ কথা পোহৰলৈ আহিছে।

এই উৎসবোৰ থলুৱা সাহিত্য, বিদেশী সাহিত্য, শিলালিপি, মুদ্রা আৰু ভগ্নাৱশেষৰ ৰূপত পোৱা যায়। থলুৱা সাহিত্য আৰু বিদেশী সাহিত্যক বহলকৈ সাহিত্যিক সমল হিচাপে সামৰি লোৱা হয়। শিলালিপি, মুদ্রা আৰু ভগ্নাৱশেষক একেলগে প্রত্নতাত্বিক সমল বুলি ধৰা হয়।

১.৩ প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ সমল

কেৱল সমলবোৰৰ সহায়তহে প্রাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস যুক্তিসংগতভাৱে পুনগঠন কৰিব পৰা যাব। সমলবোৰক বহলভিত্তিত সাহিত্যিক আৰু প্রত্নতাত্বিক এই দুভাগত ভগোৱা হয়। সাহিত্যিক সমলক থলুৱা আৰু বিদেশী-এই দুটা উপ-ভাগত ভগোৱা হয়। প্রত্নতাত্বিক সমলক শিলালিপি, মুদ্র আৰু ভগ্নাৱশেষ- এই তিনিটা উপ-ভাগত ভাগ কৰি লোৱা হৈছে। তলত এই আটাইবোৰ সমলৰ বিষয়ে ভিন ভিন উপ-শিতানত আলোচনা কৰা হ'ল।

১.৪ সাহিত্যিক সমল

আপোনালোক আটায়ে নিশ্চয় 'সাহিত্যিক' শব্দৰ অর্থ জানে। সাহিত্যিক মানে হ'ল সাহিত্য সম্বন্ধীয়। সাহিত্যিক সমলবোৰ লিখিত ৰূপত পোৱা যায়। প্রাচীন ভাৰতত প্রণালীৱদ্ধভাৱে ইতিহাস লিখাৰ প্রথা নাছিল। কিন্তু আমাৰ অতীতৰ বিষয়ে উল্লেখ থকা অন্য সাহিত্যিক সামগ্রীৰ অভাৱ নাই। প্রাচীন ভাৰতৰ সমগ্র ইতিহাসৰ উৎস হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব পৰাকৈ মাত্র এটা সাহিত্যিক সমল নাই। কিন্তু বেদ, উপনিষদ, মহাকাব্য, পুৰাণ আৰু অন্য ধর্মগ্রন্থবোৰে প্রাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস জনাত আমাক সহায় কৰে। এইবোৰৰ উপৰিও বিদেশী পৰিব্রাজকসকলৰ লেখনীবোৰেও আমাক অতীত পুনগঠনত সহায় কৰে। তলৰ উপ-শিতানত এই সমলবোৰৰ কথা আলোচনা কৰা হ'ল।

১.৪.১ থলুৱা সাহিত্য

থলুৱা সাহিত্য মানে কি? থলুৱা সাহিত্য মানে হ'ল স্বদেশী (native) অথবা স্থানীয় (local) সাহিত্য। আমাৰ অধ্যয়নৰ পটভূমিত থলুৱা সাহিত্য মানে হ'ল ভাৰতীয় সাহিত্য। পণ্ডিতসকলৰ মতে ভাৰতৰ ইতিহাস জনাত আমাক প্রাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যই যথেষ্ট সহায় কৰে। প্রাচীন ভাৰতীয় সাহিত্য আছিল মূলতঃ ধর্মীয় প্রকৃতিৰ। অৱশ্যে ধর্মনিৰপেক্ষ সাহিত্যৰো অভাৱ নাই। দুয়োবিধ সাহিত্যৰ পৰাই প্রাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস পুনঃগঠনত গুৰুত্বপূর্ণ সহায় পোৱা যায়।

বেদ, উপনিষদ, পুৰাণ, মহাকাব্যসমূহ আৰু বিভিন্ন ধর্মশাস্ত্রৰ দৰে পুৰণি হিন্দুগ্রন্থবোৰৰ পৰা প্রাচীন ভাৰতৰ প্রায় স্পষ্ট ছবি এখন পোৱা যায়। বৈদিক সাহিত্যবোৰক প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ সমল বুলি ধৰা হয়।ঋক্‌বেদ

হ'ল সবাতোকৈ পুৰণি ভাৰতীয় সাহিত্য। এই গ্ৰন্থই আমাক আৰ্যবংশোদ্ভুৰ ভাৰতীয় লোকসকলৰ (The Indo-Aryans) ধৰ্মীয়,- সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক অৱস্থাৰ বিষয়ে বহুতো তথ্যৰ যোগান ধৰে। সামবেদ, য়জুৰবেদ আৰু অথৰ্ববেদতো সমানেই তথ্য সমৃদ্ধ। উপনিষদবোৰে আমাক আমাৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ দাৰ্শনিক চিন্তাৰ উমান দিয়ে। আপুনি নিশ্চয় জানে যে 'ৰামায়ণ' আৰু 'মহাভাৰত' ভাৰতৰ দুখন মহাকাব্য। এই মহাকাব্য দুখনে বৈদিক যুগৰ আৰ্যসকলৰ শেহতীয়া ভাগটোৰ সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক জীৱনশৈলী বৰ্ণনা কৰিছিল। পুৰাণবোৰকো প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস জনাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল বুলি গণ্য কৰা হয়। পুৰাণ কেইখন ক'ব পাৰিবনে? মুঠ ওঠৰখন পুৰাণ আছে। ইয়াৰে কেৱল পাঁচখন পুৰাণহে ঐতিহাসিকভাৱে গুৰুত্বপূৰ্ণ। সেই কেইখনৰ নাম হ'ল-মৎস্যপুৰাণ, বায়ুপুৰাণ, ভৱিষ্যপুৰাণ, বিষ্ণুপুৰাণ আৰু ভাগৱত। এই পুৰাণবোৰে আমাক প্ৰাচীন ভাৰতৰ বিভিন্ন ৰাজবংশৰ তালিকা জনাৰ সুযোগ দিয়ে। পুৰাণৰ পৰাই হৰিয়ংক, শিশুনাগ, নন্দ, মৌৰ্য আদি ৰাজবংশৰ তথ্য আহৰণ কৰা হৈছে।

বৌদ্ধ আৰু জৈন সাহিত্যবোৰো প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস জনাৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস। জাতকৰ কাহিনীবোৰৰ পৰা সমসাময়িক সমাজখনৰ বিভিন্ন দিশৰ তথ্য পোৱা যায়। 'দীপবংশ' (Dipavamsha) আৰু 'মহাবংশৰ (Mahavamsha) দৰে প্ৰখ্যাত বৌদ্ধ সাহিত্যৰ পৰা আমি বৌদ্ধধৰ্মৰ ইতিহাস জানিব পাৰো। মিলিন্দপাহ্নো (Milindapanho) হ'ল আন এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ বৌদ্ধ গ্ৰন্থ। ইতিহাসৰ তথ্য থকা প্ৰাচীন জৈন গ্ৰন্থ কেইখনমান হ'ল *ভাগৱতী সূত্ৰ, কল্পসূত্ৰ* আৰু *পৰিশিষ্ট পাৰ্বন*। *ভাগৱতী সূত্ৰত* খৃষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকাৰ ১৬ খন বিশাল ৰাজ্যৰ (ষোলস মহাজনপদ) উল্লেখ আছে। ভদ্ৰবাহু বিৰচিত *কল্পসূত্ৰত* ভগৱান মহাবীৰকে ধৰি সকলোবোৰ জৈন ধৰ্মীয় গুৰু অথবা তীৰ্থংকৰৰ জীৱন কাহিনী পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। হেমচন্দ্ৰ বিৰচিত *পৰিশিষ্ট পাৰ্বনত* মৌৰ্য যুগৰ বিভিন্ন তথ্যৰ উল্লেখ আছে।

ধৰ্মীয় গ্ৰন্থৰ উপৰি প্ৰাচীন ভাৰতত বহুতো ধৰ্মনিৰপেক্ষ গ্ৰন্থও ৰচিত হৈছিল। এই শাখাৰ উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ কেইখনমান হ'ল পানিনিৰ *অষ্টধ্যায়ী*, পতঞ্জলিৰ *মহাভাষ্য*, কৌটিল্যৰ *অৰ্থশাস্ত্ৰ*, ভাসৰ *স্বপ্নবাসৱদত্তম*, শূদ্ৰকৰ *মৃচ্ছকটিকম*, কালিদাসৰ *অভিজ্ঞানমশকুন্তলম, ৰঘূবংশম, কুমাৰসম্ভৱম* আৰু *মালৱিকাগ্নিমিত্ৰম*, বিশাখাদত্তৰ *মুদ্ৰাৰাক্ষসম* আৰু *দেৱীচন্দ্ৰগুপ্তম* ইত্যাদি। এই আটাইবোৰ গ্ৰন্থৰ পৰাই সমসাময়িক ভাৰতৰ সামাজিক, ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ধৰ্মীয় জীৱন শৈলীৰ বিষয়ে বহুতো উপযোগী তথ্য পোৱা যায়।

এয়া আমাৰ বাবে পৰম সৌভাগ্যৰ কথা যে প্ৰাচীন ভাৰতত কেইখনমান বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্যবো সৃষ্টি হৈছিল। এই গ্ৰন্থকেইখনে আমাক প্ৰাচীন সময়ছোৱাৰ বৈজ্ঞানিক কাৰ্য-কলাপৰ এক আভাস দিয়ে। এই গ্ৰন্থবোৰৰ পৰাই আমি গম পাও যে প্ৰাচীন ভাৰত জ্যোতিবিজ্ঞান, গণিত আৰু চিকিৎসা শাস্ত্ৰত যথেষ্ট আগবঢ়া আছিল।

ববাহমিহিৰে লিখা- পঞ্চ সিদ্ধান্তক ভাৰতীয় জ্যোতিবিজ্ঞানৰ প্ৰধান পুথি হিচাপে গণ্য কৰা হয়। আৰ্যভট্টয়ো কেইখনমান আপুৰুগীয়া জ্যোতিবিজ্ঞানৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল । গ্ৰন্থকেইখন হ'ল *দশগিটিকা সূত্ৰ, আৰ্যষ্টসতা* আৰু *আৰ্যভট্টীয়*। চৰকে লিখা চৰকসংহিতা হ'ল চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ। যদিও এই গ্ৰন্থবোৰ বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন শাখাৰ বাবে লিখা তথাপিও সামগ্ৰিকভাৱে এই বোৰৰ পৰাও ঐতিহাসিক জ্ঞান আহৰণ কৰা হৈছে।

জানি থোৱা ভাল

আৰ্যভট্ট আছিল প্ৰাচীন ভাৰতৰ সবাতোকৈ প্ৰসিদ্ধ জ্যোতিবিজ্ঞানী। জ্যোতিবিজ্ঞান আৰু গণিতক লগ লগাই আৰ্যভট্টই ভাৰতীয় জ্যোতিবিজ্ঞান অধ্যয়নৰ এক নতুন যুগৰ সূচনা কৰিছিল। পৃথিৱীখন সূৰ্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰে বুলি ঘোষণা কৰা প্ৰথমগৰাকী ভাৰতীয় জ্যোতিবিজ্ঞানী আছিল আৰ্যভট্ট। তেও চন্দ্ৰগ্ৰহণৰ বৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যাও আগবঢ়াইছিল। আৰ্যভট্টই এয়াও গণনা কৰি উলিয়াইছিল যে এটা সৌৰবৰ্ষত (solar year) ৩৬৫ দিন থাকে। জ্যোতিবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰখনলৈ আগবঢ়াই থৈ যোৱা অসামান্য অৱদানৰ বাবে আৰ্যভ্ট্টক ভাৰতীয় নিউটন বুলি অভিহিত কৰা হয়।

জীৱনীমূলক লেখনীবোৰো ইতিহাসৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল। জীৱনী সাহিত্যবোৰ মূলতঃ ৰজা-মহাৰজাৰ জীৱন বৃত্তান্ত। ৰাজকবিসকলে এনে সাহিত্যৰ ৰচনা কৰিছিল। ৰাজকবিৰ দ্বাৰা ৰচিত হোৱা বাবেই এই জীৱনীবোৰ অতিৰঞ্জিত ঘটনাৰে ভৰা বুলি ক'ব পাৰি। কিন্তু এনে সাহিত্য পুংখানুপুংখভাৱে অধ্যয়ন কৰি ইয়াৰ পৰাও যথেষ্ট পৰিমাণে ঐতিহাসিক সমল বাহিৰ কৰিব পাৰি। কেইখনমান গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰাচীন জীৱনীগ্ৰন্থ হ'ল বানভট্টৰ *হৰ্ষচৰিত,* বিলহনৰ *বিক্ৰমাংকদেৱচৰিত,* ভাকপতিৰাজৰ *গৌড়বাহো,* সন্ধ্যাকৰ নন্দীৰ *ৰামচৰিত* ইত্যাদি।

আমাৰ দেশৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ বিষয়ে লিখিত থলুৱা ইতিহাসবোৰো আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল। এনে থলুৱা ইতিহাসৰ ভিতৰত সবাতোকৈ প্ৰসিদ্ধ হ'ল কলহনে লিখা কাশ্মীৰৰ ইতিহাস *ৰাজতৰংগিনী*। এইখনেই হয়তো ভাৰতৰ প্ৰথমখনঐতিহাসিক গ্ৰন্থ। গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰাৰ সময়ত আটাইবোৰ সুলভ তথ্য পৰীক্ষা কৰি কলহনে এক বিজ্ঞানসন্মত নীতি গ্ৰহণ কৰিছিল। ৰাজতৰংগিনীয়ে কাশ্মীৰৰ ভৱিষ্যৎ ইতিহাসবিদসকলক গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল। এই গ্ৰন্থখনক আৰ্হি হিচাপে লৈ পাচত আন বহুতো ইতিহাস ৰচিত হৈছিল।

প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাসৰ আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল হ'ল দক্ষিণ ভাৰতৰ সংগম সাহিত্য। তামিল কবিসকল হ'ল সংগম সাহিত্যৰ স্ৰষ্টা। তামিল ভাষাত 'সংগম'

শব্দৰ অর্থ হ'ল কবিসকলৰ মিলন। সংগম সাহিত্যই আমাক দক্ষিণ ভাৰতৰ সামাজিক, অর্থনৈতিক, ধর্মীয় আৰু ৰাজনৈতিক অৱস্থা জনাৰ সুযোগ দিয়ে। মণিমেখলয়, কুৰুল, শিলাপ্পাদিকৰম আদি হ'ল এই সাহিত্য যুগৰ কেইটামান উৎকৃষ্ট নিদর্শন।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ ভাৰতৰ প্রাচীন সাহিত্যবোৰৰ প্রকৃতি কেনেধৰণৰ?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ সবাতোকৈ পুৰণি ভাৰতীয় সাহিত্য বুলি কোনখন গ্রন্থক কোৱা হয়?

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ 'মিলিন্দপান্হো'ৰ বিষয়ে কি জানে?

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ পঞ্চসিদ্ধান্ত কোনে লিখিছিল?

.....

১.৪.২ বিদেশী সাহিত্য

এয়া ভাৰতৰ বাবে সৌভাগ্যৰ কথা যে ইতিহাসৰ সমল হ'ব পৰা বহুতো বিদেশী সাহিত্যও দেশত পোৱা যায়। বিদেশী সাহিত্য বুলিলে সাধাৰণতে পৰিব্রাজকসকলৰ লেখনিকে বুজোৱা হয়। বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন কাৰণত বহুতো পৰিব্রাজক ভাৰতলৈ আহিছিল আৰু তেওঁলোকৰ বেছিভাগেই ভাৰত ভ্রমণৰ বৃত্তান্ত লিখি থৈ গৈছে। কিন্তু ভাৰত ভ্রমণ নকৰাকৈও ভাৰতৰ বিষয়ে বিভিন্ন সমলৰ পৰা তথ্য গোটাই লৈ নিজৰ লেখনিত সেই তথ্যবোৰক স্থান দিয়া বহুতো ইতিহাসবিদৰ কথাও আমি পঢ়িবলৈ পাওঁ। এনে দুগৰাকী ইতিহাসবিদ হ'ল হিৰোড'টাচ আৰু তাৰানাথ। হিৰোড'টাচ আছিল এগৰাকী স্বনামধন্য গ্রীক ইতিহাসবিদ। ইতিহাস লেখনৰ বাটকটীয়া হিচাপে গণ্য কৰি তেওঁক 'ইতিহাসৰ জনক' বুলি অভিহিত কৰা হয়। তাৰানাথ আছিল এগৰাকী তিব্বতী ইতিহাসবিদ। তেওঁ লিখা ডুলভা (Dulva) আৰু টেংয়ুৰ (Tangyur) হ'ল বৌদ্ধধর্মৰ ইতিহাস জনাৰ দুটা গুৰুত্বপূর্ণ সমল।

বিদেশী লেখকবোৰৰ ভিতৰত গ্রীক পৰিব্রাজকসকলেই প্রথম ভাৰতত পদার্পন কৰিছিল। আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্রমণে ভাৰত-গ্রীক সম্পর্কৰ নতুন যুগৰ সূচনা কৰিছিল। প্রবল পৰাক্রমী গ্রীক যোদ্ধাজনৰ সৈতে নীর্কাচ (Nearchus), ওনেচিক্রিটাচ (Onesicritus) আদিৰ দৰে বহুতো ইতিহাসবিদ আহিছিল। এই ইতিহাসবিদসকলে

ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম দিশ সম্পর্কে বহুতো মূল্যবান তথ্য লিপিৱদ্ধ কৰাৰ লগতে আলেকজেণ্ডৰৰ অভিযান সম্পর্কীয় তথ্য টুকি গৈছিল। এই সকলোবোৰৰ ভিতৰত ভাৰত ভ্ৰমণ কৰি চোৱা সবাতোকৈ উল্লেখযোগ্য গ্ৰীক ইতিহাসবিদগৰাকীৰ নাম হ'ল মেগাস্থিনিচ। মেগাস্থিনিচে মৌৰ্য সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ ৰাজসভাত গ্ৰীক সেনাপ্ৰধান চেলুক'চৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে উপস্থিত আছিল। মেগাস্থিনিচে ভাৰতক লৈ লিখা *ইণ্ডিকা* নামৰ গ্ৰন্থখনৰ ঐতিহাসিক মূল্য অপৰিসীম। ভাৰতক লৈ লিখা অথবা ভাৰতৰ উল্লেখ থকা আন কেইখনমান গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ হ'ল ট'লেমীৰ *জিঅ'গ্ৰাফী* আৰু প্লিনীৰ *নেচাৰেলিচ হিষ্ট'ৰিয়া*। প্ৰথম খৃষ্টাব্দৰ ভাৰতৰ বন্দৰ, জাহাজঘাট আৰু বাণিজ্যিক জীৱনৰ বিষয়ে বহুতে গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্য থকা আন এখন আপুৰুগীয়া বিদেশী গ্ৰন্থ হ'ল কোনো অজ্ঞাত গ্ৰীক নাবিকে লিখা '*পেৰিপ্লাচ অৱ দ্য এৰিথ্ৰীয়ান চী*'।

বৌদ্ধধৰ্মৰ উৎসস্থলীতে ধৰ্মটোৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ চীনা পৰিব্ৰাজক সকল ভাৰতলৈ আহিছিল। গুপ্ত বংশৰ সম্ৰাট দ্বিতীয় চন্দ্ৰ গুপ্তৰ ৰাজত্বকালত ফা-হিয়েন ভাৰতলৈ আহিছিল। তেওঁ ভাৰতত প্ৰায় পোন্ধৰ বছৰ কটাইছিল। তেওঁ বিস্তৃতভাৱে নিজৰ ভাৰত ভ্ৰমণৰ বিষয়ে লিখি থৈ গৈছে। আই-চিং আছিল আন এগৰাকী উল্লেখযোগ্য চীনা পৰিব্ৰাজক। তেওঁ ভাৰতত বৌদ্ধধৰ্ম সম্পর্কে ভালেকেইখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি থৈ গৈছে। সকলোবোৰ চীনা পৰিব্ৰাজকৰ ভিতৰত সবাতোকৈ বিখ্যাত আৰু সন্মানীয় পৰিব্ৰাজকগৰাকী হ'ল নিঃসন্দেহে হিউৱেন-চাং। ৰজা হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ শাসনকালত তেওঁ ভাৰতলৈ আহিছিল। প্ৰায় সমগ্ৰ ভাৰত ভ্ৰমণ কৰি হিউৱেন-চাঙে 'চি-য়ু-কি' (Si-Yu-Ki) শিৰোনামেৰে ভ্ৰমণ বৃত্তান্ত লিপিৱদ্ধ কৰিছিল। তেওঁৰ এই ভ্ৰমণ বৃত্তান্তক সমসাময়িক কালছোৱাৰ ভাৰতীয় সামাজিক, ধৰ্মীয় ইতিহাস জনাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল বুলি বিবেচনা কৰা হয়। হিউৱেন-চাঙে নিজৰ লিখনিত বৌদ্ধধৰ্মক আগস্থান দিছিল যদিও তেওঁৰ লিখিত বৃত্তান্তত সমসাময়িক ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতি সম্পর্কীয় কিছুমান তথ্যও পোৱা যায়।

খৃষ্টীয় অষ্টম শতিকাৰ পৰা ভাৰত ভ্ৰমণলৈ আহিবলৈ আৰম্ভ কৰা মুছলমান পণ্ডিতসকলৰ লেখনিও প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস অধ্যয়নৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস। গজনীৰ চুলতান মাহমুদৰ সৈতে আল-বেৰুণী ভাৰতলৈ আহিছিল। আল-বেৰুণীয়ে লিখা *টেহকিক-ঈ-হিন্দত* হিন্দু আচাৰ-আচৰণ, বিজ্ঞান আৰু সাহিত্যৰ মনোৰম বৰ্ণনা পোৱা যায়। মিন্‌হাজুদ্দিন চিৰাজৰ *তবাকট-ঈ-নাচিৰি* হ'ল আন এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ। অন্য মুছলমান লেখকসকলৰ ভিতৰত আল-মাচুদি, নিজামুদ্দিন, হাচান নিজামী আদিৰ নাম ল'ব পাৰি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৫ঃ ইণ্ডিকা কোনে লিখিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৬ঃ তাৰানাথে লিখা দুখন কিতাপৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

প্রশ্ন নং ৭ঃ নীর্কাচ আৰু ওনেচিক্রিটাচ কাৰ সৈতে ভাৰতলৈ আহিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ 'গৌড়বাহো' কোনে লিখিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ আল-মাচুদি কোন আছিল?

.....

১.৫ প্রত্নতাত্ত্বিক সমল

প্রত্নতাত্ত্বিক সমল ইতিহাস অধ্যয়ন কলাৰ মেৰুদণ্ড বুলি বিবেচনা কৰা হয়। ই আমাক অতীতৰ এক স্পষ্ট ছবি আগবঢ়ায়। ইয়াৰ প্রধান শাখা তিনিটা- খোদিত লিপি(epigraphy or inscription) মুদ্রা (coins or numismatic) আৰু ভগ্নাৱশেষ অথবা স্মৃতিসৌধ (material remains or monuments)।

১.৫.১ খোদিত লিপি

খোদিত লিপি (inscription) মানে কি? খোদিত লিপি মানে হ'ল কোনো শাসনাধিষ্ঠ ৰজা নাইবা কেতিয়াবা ৰজাৰ কার্যালয়ে শিল, স্তম্ভ অথবা গুহাৰ বেৰত খোদিত কৰা বার্তা। ৰজাই বিভিন্ন উপলক্ষত খোদিত লিপি প্রস্তুতৰ আদেশ দিব পাৰে। যেনে- কোনো বিজয়ৰ কাহিনী যুগমীয়া কৰিবলৈ, কোনো প্রশাসনিক অধ্যাদেশ ৰাজহুৱা ভাৱে ঘোষণা কৰিবলৈ নাইবা কোনো অনুষ্ঠানলৈ দান কৰা ভূমি অথবা সম্পত্তিৰ বিষয়ে ঘোষণা কৰিবলৈ ইত্যাদি। কেতিয়াবা ধর্মীয় কাৰণতো খোদিত লিপি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। খোদিত লিপিবোৰক শাসনাৱলী আৰু এপিগ্রাফী (Epigraphy) বুলি জনা যায়।

চিত্র ১.১ স্তম্ভত খোদিত লিপি

উৎস ঃ Google Images

ঐতিহাসিক সমল হিচাপে খোদিত লিপিবোৰ অতি গুৰুত্বপূর্ণ । খোদিত লিপিবোৰৰ পৰা কোনো এছোৱা নির্দিষ্ট সময়ৰ ৰাজনৈতিক, প্রশাসনিক, ব্যৱসায়িক আৰু সামাজিক-ধর্মীয় অৱস্থাৰ বিষয়ে যথেষ্ট লাগতিয়াল তথ্য পোৱা যায়। কেতিয়াবা খোদিত লিপিত তাৰিখ অথবা শাসন বর্ষৰ উল্লেখ থাকে। পৰৱর্তী সময়ৰ ইতিহাসবিদ সকলে এনে তথ্যৰ আধাৰত কোনো শাসকৰ শাসনকাল নির্ভুলভাৱে নির্ধাৰণ কৰিব পাৰে। খোদিত লিপিবোৰে সংশ্লিষ্ট শাসকৰ নীতি আৰু সফলতাৰ তথ্যও যোগান ধৰে। লিপিবোৰৰ পৰা অতীজৰ কোনো এছোৱা সময়ত প্রচলিত ভাষাৰ বিষয়েও গম পোৱা যায়। খোদিত লিপিত উদ্ধাৰ হোৱা ভাষা কেইটামান হ'ল প্রাকৃত, সংস্কৃত, তামিল, তেলেগু ইত্যাদি। ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি গম পালোঁ যে খোদিত লিপিবোৰে প্রাচীন তথ্য যোগান ধৰাত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। সেয়েহে ইতিহাসবিদসকলে খোদিত লিপিক অমূল্য সমল বুলি গণ্য কৰে। যদি তথ্যবোৰৰ সৈতে কিছু খোদিত লিপিৰ প্রমাণ সংলগ্ন থাকে তেন্তে অন্য ধৰণৰ সমলৰ পৰা আহৰণ কৰা তথ্যকো গ্রহণীয় বুলি ধৰা হয়। সকলোবোৰ ভাৰতীয় খোদিত লিপিৰ ভিতৰত অশোকৰ লিপিবোৰৰ সংখ্যাই সর্বাধিক। ভগৱান বুদ্ধৰ শিকনিবোৰ প্রচাৰ কৰিবলৈ অশোকে যথেষ্ট সংখ্যক খোদিত লিপি ৰাজবাণী জাৰি কৰিছিল। এই ৰাজবাণীবোৰ শিল অথবা স্তম্ভ অথবা গুহাৰ বেৰত খোদিত কৰা হৈছিল। এই লিপিবোৰৰ পৰা মহান মৌর্য সম্রাটগৰাকীৰ ধর্মপ্রিয়তা সম্পর্কে বহুতো তথ্য জানিবলৈ পোৱা যায়। মৌর্য যুগৰ ইতিহাস অধ্যয়নৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ সমল হিচাপে এই লিপিবোৰ আজিও সমাদৃত। অশোকৰ লিপি জাৰি কৰাৰ পৰম্পৰাটো উত্তৰ-মৌর্য যুগৰ শাসকসকলেও অনুসৰণ কৰিছিল। এই সময়ছোৱাত ব্যৱহৃত অসংখ্য লিপিৰ পৰা বহুতো লাগতিয়াল তথ্য

আহৰণ কৰা হৈছে। এই দিশত গুপ্ত সম্ৰাট সমুদ্ৰগুপ্তৰ শাসনকালত খোদিত কৰা *এলাহাবাদ স্তম্ভ লিপিৰ* নাম সবাতোকৈ আগতে উল্লেখ কৰিব পৰা যায়। ৰজা খাৰাভেলাৰ শাসনকালত খোদিত *হাথী গুম্ফা লিপিৰ* পৰা কলিংগৰ ইতিহাস জানিব পাৰি। চালুক্য বংশৰ ৰজা দ্বিতীয় পুলকেশীৰ শাসন কালত খোদিত *আইহোলি স্তম্ভ লিপি* হ'ল আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ খোদিত লিপি। ইয়াৰ উপৰি আন কেইখনমান উল্লেখযোগ্য খোদিত লিপি হ'ল ৰজা ৰুদ্ৰদমনৰ শাসনকালত খোদিত *জুনাগড় শিলালিপি*, ৰজা স্কন্দগুপ্তৰ শাসনকালত খোদিত *ভিটাৰি স্তম্ভ লিপি* ইত্যাদি।

খোদিত লিপিবোৰৰ উপৰি ভূমি দান নথিৰ ৰূপত আন কিছুমান ৰাজহুৱা তথ্য পোৱা যায়। 'ভূমি দান' মানে কি? প্ৰাচীন ভাৰতৰ ৰজাসকলে ব্ৰাহ্মণসকলক আৰু অন্য ধৰ্মীয় অনুষ্ঠানক মাটি দান কৰিছিল। এনে ভূমি দান প্ৰক্ৰিয়াৰ অংশ হিচাপে ৰজাসকলে তামৰ ফলিত যাৱতীয় তথ্য কিছুমান খোদিত কৰিছিল। এনে ফলিত শাসনাধিষ্ঠ ৰজাৰ নাম, বংশ পৰিচয়, মন্ত্ৰী-পৰিষদৰ নাম, দান কৰা মাটিৰ বিৱৰণ আৰু দান গ্ৰহণ কৰা ব্যক্তি অথবা অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানৰ বৰ্ণনা সন্নিৱিষ্ট আছিল। সেয়েহে এনে তাম্ৰলিপিবোৰকো প্ৰাসংগিক তথ্যৰ ভঁৰাল বুলি কোৱা হয়।

১.৫.২ মুদ্ৰা

মুদ্ৰাবোৰক ভাৰতীয় ইতিহাসৰ যথার্থ তথ্য জনাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সমল বুলি ধৰা হয়। প্ৰাচীন ভাৰতৰ সমসাময়িক সামাজিক-সাংস্কৃতিক, ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক অৱস্থা অধ্যয়ন কৰাত মুদ্ৰাই এক বিশেষ প্ৰত্নতাত্বিক সমলৰ ভূমিকা পালন কৰে। ভাৰতৰ বিভিন্ন অংশত বিভিন্ন শাসকৰ দিনৰ হাজাৰ হাজাৰ মুদ্ৰা আৱিষ্কৃত হৈছে।

মুদ্ৰাবোৰৰ পৰা বিভিন্ন নাম, পদবী অথবা শিৰোনাম, ৰাজপৰিয়ালৰ প্ৰতিচ্ছবি, উপাসনা কৰা দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতিচ্ছবি আৰু মুদ্ৰাবোৰ প্ৰচলন কৰা ৰজাজনৰ প্ৰকৃত শাসনকাল জানিব পাৰি। মুদ্ৰাবোৰৰ পৰা আহৰণ কৰা এনেবোৰ তথ্যৰ সহায়ত মুদ্ৰা প্ৰচলন কৰোঁতা ৰজাসকলৰ ইতিহাসৰ এক নির্ভুল ধাৰণা কৰিব পৰা যায়। মুদ্ৰাত খোদিত কৰা উপাস্য দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতিচ্ছবিৰ পৰা সংশ্লিষ্ট শাসকজনৰ ধৰ্মীয় শিক্ষা গম পোৱা যায়। মুদ্ৰাবোৰৰ সহায়তেই সংশ্লিষ্ট ৰাজ্য এখনৰ অর্থনৈতিক বিকাশ সম্পর্কেও জানিব পাৰি। কোনো এক নির্দিষ্ট অঞ্চলত আৱিষ্কৃত উৎকৃষ্ট মানৰ সোণ আৰু ৰূপৰ মুদ্ৰাৰ পৰা অঞ্চলটো যিখন ৰাজ্যৰ অন্তর্গত আছিল সেই ৰাজ্যখনৰ অর্থনৈতিক উন্নতিৰ বিষয়ে সহজে জানিব পাৰি। এইবোৰ কথা অধ্যয়নৰ অন্তত ইতিহাসবিদ ৰমেশ চন্দ্ৰ মজুমদাৰে কয় যে, "এখন দেশৰ অর্থনৈতিক অৱস্থা অধ্যয়নত মুদ্ৰাৰ গুৰুত্ব সম্পূর্ণ স্পষ্ট আৰু এই ক্ষেত্ৰত কোনো বিস্তৃত বিবেচনাৰ প্ৰয়োজনেই

নাই।" মুদ্রাবোৰৰ কলাসুলভ নক্সা, আকৃতি আৰু প্রকাৰে কোনো এক নির্দিষ্ট যুগৰ ধর্মীয় তথা সাংস্কৃতিক বিকাশ সম্পর্কে জানিব পাৰি। দক্ষিণ ভাৰতৰ কোনো কোনো অঞ্চলত খৃষ্টীয় প্রথম শতিকাৰ ৰোমান মুদ্রা আৱিষ্কৃত হৈছে। এই মুদ্রাবোৰৰ পৰা প্রমাণিত হয় যে প্রাচীন ভাৰতৰ প্রাচীন ৰোমান সাম্রাজ্যৰ সৈতে বাণিজ্যিক সম্পর্ক আছিল।

চিত্র ১.২ গুপ্ত যুগৰ মুদ্রা
উৎস ঃ Google Images

১.৫.৩ ভগ্নাৱশেষ

ভাৰতত প্রচুৰ পৰিমাণে ভগ্নাৱশেষ আছে। এই ভগ্নাৱশেষ বোৰৰ বেছিভাগেই হ'ল স্মৃতিসৌধ আৰু ভাস্কর্য । স্মৃতিসৌধ মানে হ'ল উল্লেখযোগ্য স্থান অথবা ঐতিহাসিক গুৰুত্ব থকা কোনো নির্মাণ। নির্মাণ বুলিলে কোনো পুৰণি ভৱন, মন্দিৰ, বিহাৰ, স্তূপ, বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ মূর্তি আদিৰ কথা বুজোৱা হয়।

প্রাচীন ভাৰতৰ ইতিহাসৰ প্রাচীনতম স্মৃতিসৌধ সমল হ'ল সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা অথবা হৰপ্পাত আৱিষ্কৃত প্রত্নতাত্বিক ভগ্নাৱশেষবোৰ। সিন্ধু উপত্যকাৰ ভগ্নাৱশেষবোৰৰ পৰা এই কথা প্রমাণিত হৈছে যে আর্যসকলৰ বহু আগতেই উপত্যকাটোত আন এক সমৃদ্ধিশালী সভ্যতাৰ অস্তিত্ব আছিল। ইয়াৰ দ্বাৰাই গম পোৱা গ'ল যে পুৰণি স্থাপত্য ভাস্কর্যই আমাক পূর্বপুৰুষসকলৰ কলাসুলভ তথা সাংস্কৃতিক ক্রমবিকাশ বুজাত সহায় কৰে। একে সময়তে স্মৃতিসৌধবোৰৰ অধ্যয়নৰ পৰা আমি কোনো এছোৱা সময়ৰ বিভিন্ন কলাশৈলী, এইবোৰৰ বিকাশ তথা এনে শৈলীৰ ওপৰত বিদেশী শৈলীৰ প্রভাৱ আদিৰ বিষয়ে জানিব পাৰোঁ।

চিত্র ১.৩ এটা স্মৃতিসৌধ

উৎসঃ Google Images

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১০ঃ হাথী গুম্ফা খোদিত লিপি কোনে জাৰি কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ জুনাগড় শিলালিপি কোনে জাৰি কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১২ঃ প্রত্নতাত্বিক উৎসৰ ভাগকেইটা কি কি?

.....

প্রশ্ন নং ১৩ঃ প্রচীন ভাৰতীয় ইতিহাস অধ্যয়নত খোদিত লিপিবোৰে আমাক কেনেকৈ সহায় কৰে? (প্রায় ৬০ টা শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

.....

.....

.....

১.৬ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে যে-

- ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে সমলবোৰ অতি গুৰুত্বপূর্ণ।
- ইতিহাস অধ্যয়নৰ সমলবোৰক বহলকৈ দুটা ভাগত ভগোৱা হয়- সাহিত্যিক আৰু প্রত্নতাত্বিক উৎস।
- সাহিত্যিক সমলৰ দুটা উপ-শাখা আছে- থলুৱা আৰু বিদেশী সাহিত্য। বেদ, মহাকাব্য, পুৰাণ, উপনিষদ আৰু অন্য ধর্মশাস্ত্রবোৰে প্রাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস জনাত আমাক যথেষ্ট

সহায় কৰে। এইবোৰৰ লগতে ভাৰত ভ্ৰমণলৈ অহা বিভিন্ন পৰিব্ৰাজকৰ ভ্ৰমণ বৃত্তান্তয়ো আমাক অতীত পুনগঠনত সহায় কৰে।

- প্ৰত্নতাত্বিক উৎসবোৰক তিনিটা উপ-শাখাত ভগোৱা হয় খোদিত লিপি, মুদ্ৰা আৰু ভগ্নাৱশেষ। এইবোৰে আমাক অতীত সম্পৰ্কে স্পষ্ট জ্ঞানৰ যোগান ধৰে। এই সমলবোৰে আমাৰ দেশৰ প্ৰাথমিক ইতিহাস পুনগঠন কৰাত সহায় কৰে।

১.৭ অধিক জানিবলৈ

1. Majumdar, R.C., Raychaudhuri, H.C., Datta, K. (1986). *An Advanced History of India*. New Delhi, Macmillan India Ltd.
2. Maiti, P.(2001): *Studies in Ancient India*, Kolkata, Shreedhar Prakashani
3. Raychaudhuri, H.C. (1972). *Political History of Ancient India*. Calcutta, University of Kolkata
4. Sharma, L.P. (1981). *Ancient History of India (pre-historic Age to 1200 A.D.)*. New Delhi, Vikas Publication House Pvt. Ltd.
5. Tripathi, Ramashankar (1999). *History of Ancient India*. Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd

১.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ধৰ্মীয়

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ঋকবেদ

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ বৌদ্ধ গ্ৰন্থ

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ বৰাহমিহিৰ

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ডুলভা আৰু টেংয়ুৰ

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ মেগাস্থিনিচ

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ আলেকজেণ্ডাৰ

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ভাকপতিৰাজা

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ মুছলমান

১০ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰজা খাৰাভেলা

১১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰুদ্রদমন

১২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ খোদিত লিপি, মুদ্রা আৰু ভগ্নাৱশেষ

১৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ খোদিত লিপি মানে হ'ল কোনো শাসানধিষ্ঠ ৰজা নাইবা কেতিয়াবা ৰজাৰ কার্য্যলয়ে শিল, স্তম্ভ অথবা গুহাৰ বেৰত বিভিন্ন ভাষাত খোদিত কৰা বার্তা। খোদিত লিপিবোৰক শাসনাৱলী বুলিও কোৱা হয়। কোনো বিজয়ৰ কাহিনী যুগমীয়া কৰিবলৈ অথবা কোনো ভূমিদান সম্পর্কে ঘোষণা কৰিবলৈ এনে লিপি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। এনে লিপিৰ পৰা কোনো এছোৱা নির্দিষ্ট সময়ৰ ৰাজনৈতিক, প্রশাসনিক, ব্যৱসায়িক আৰু সামাজিক-ধর্মীয় অৱস্থাৰ বিষয়ে বহুতো লাগতিয়াল তথ্য পোৱা যায়। সেয়েহে ইয়াক প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস অধ্যয়ণৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ উৎস বোলা হয়।

১.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্রশ্ন ১ঃ বেদৰ চাৰিখনৰ নাম লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ খোদিত লিপিক আন কি নামেৰে জনা যায়।

প্রশ্ন ৩ঃ 'ইণ্ডিকা' কোনে লিখিছিল।

প্রশ্ন ৪ঃ হিউৱেন চাঙৰ ভ্রমণ বৃত্তান্তৰ নাম কি?

(খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ ১৫০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ঃ প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস পুনগঠন কৰিবলৈ থলুৱা সাহিত্য সমলটো কিয় প্রয়োজনীয়?

প্রশ্ন ২ঃ ভাৰত ভ্রমণলৈ অহা চীনা পৰিব্রাজকসকলৰ বিষয়ে এটি চমুটোকা লিখক।

প্রশ্ন ৩ঃ প্রাচীন ভাৰতৰ মুদ্রাবোৰৰ গুৰুত্ব সম্পর্কে এটি চমুটোকা লিখক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ ৩০০-৫০০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ঃ প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস পুনগঠন সাহিত্যক সমলসমূহৰ গুৰুত্ব আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ প্রত্নতাত্বিক সমলবোৰে কেনেকৈ প্রাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস অধ্যয়নত আমাক সহায় কৰে?

*** ***** ***

অধ্যায় ২ ঃ প্রাগ্-ঐতিহাসিক পাৰিপার্শ্ব বিজ্ঞান

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য

২.২ পৰিচয়

২.৩ পাৰিপার্শ্ব বিজ্ঞান মানে কি?

২.৪ প্রাগৈতিহাসিক কাল

২.৫ প্রত্নপ্রস্তৰ যুগত হোৱা বিকাশ

২.৬ মধ্যপ্রস্তৰ যুগত হোৱা বিকাশ

২.৭ খাদ্য উৎপাদনৰ আৰম্ভণি

২.৮ প্রাৰম্ভিক গ্রাম বসতি

২.৯ তাম্রযুগৰ সম্প্রদায়বোৰ

২.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

২.১১ অধিক জানিবলৈ

২.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

২.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- পাৰিপার্শ্ব বিজ্ঞানে কেনেদৰে প্রাগৈতিহাসিক যুগৰ মানুহ, তেওঁলোকৰ জীৱিকা আৰু বসতিক প্রভাৱিত কৰিছিল সেয়া জানিব পাৰিব
- প্রত্নপ্রস্তৰ, মধ্যপ্রস্তৰ আৰু নৱপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহৰ জীৱন যাপন পদ্ধতি, খাদ্যভ্যাস আৰু তেওঁলোকে ব্যৱহাৰ কৰা প্রস্তৰ সঁজুলিবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- প্রাগৈতিহাসিক যুগৰ আদিকালছোৱাৰ গ্রাম বসতিবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- তাম্রযুগৰ ভিন ভিন সম্প্রদায়ৰ জীৱন যাপন পদ্ধতি, তেওঁলোকৰ খাদ্যভ্যাস আৰু তেওঁলোকে ব্যৱহাৰ কৰা ভিন ভিন সঁজুলিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিত পাৰিপার্শ্ব বিজ্ঞানে কেনেদৰে প্রাগৈতিহাসিক যুগৰ মানুহ, তেওঁলোকৰ জীৱিকা আৰু বসতিক প্রভাৱিত কৰিছিল সেই কথা আলোচনা কৰা হ'ব।

প্রাগৈতিহাসিক কালৰ সামৰণিত মানৱ জাতিৰ ইতিহাসে লিখিত ৰূপ পালে। প্রাচীন ভাৰতৰ লিখিত ইতিহাসে ঢুকি নোপোৱা প্রাগৈতিহাসিক কালছোৱাক ইতিহাসবিদসকলে বিভিন্ন ভাগত বিভক্ত কৰিছে। এই অধ্যায়টিত আমি প্রাগৈতিহাসিক কালৰ এই ভাগকেইটাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। অধ্যায়টিত সেই সময়ছোৱাৰ পাৰিপার্শ্ব বিজ্ঞান, জীৱন, খাদ্যভ্যাস আৰু ব্যৱহৃত সঁজুলিবোৰৰ আলোচনাক অগ্রাধিকাৰ দিয়া হৈছে।

২.৩ পাৰিপার্শ্বি বিজ্ঞান মানে কি ?

পাৰিপার্শ্ব বিজ্ঞান (Ecology) মানে হ'ল প্রাণী আৰু ভৌতিক পৰিৱেশৰ মাজত থকা সম্পর্ক অধ্যয়ন কৰা বিজ্ঞান। প্রাণী বুলিলে মানুহকে ধৰি সকলো জীৱ-জন্তুকে বুজোৱা হয়। মানুহ, জীৱ-জন্তু আৰু উদ্ভিদৰ পৰিৱেশবোৰৰ মাজত থকা সম্পর্ক অনুসন্ধান কৰা বিষয়টোৱেই হৈছে পাৰিপার্শ্ব বিজ্ঞান।

প্রাগৈতিহাসিক কালৰ মানুহৰ জীৱনধাৰণ আৰু বসবাসৰ বাবে পাৰিপার্শ্বিকৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আছিল। সেই কালছোৱাৰ জলবায়ু পৰিৱর্তনক কেন্দ্র কৰিয়েই মানুহে নিজৰ জীৱিকা আৰু বাসস্থান নির্ধাৰণ কৰিবলগীয়া হৈছিল।

২.৪ প্রাগৈতিহাসিককাল

মানৱ সভ্যতাৰ বিৱর্তন ঘটাৰ লগে লগে মানৱ জাতিৰ প্রাগৈতিহাসিক কালৰ সূচনা হৈছিল। ইতিহাসবিদসকল এই কথাত একমত যে আমাৰ পৃথিৱীখন প্রায় ২০০ কোটি ৫০ লাখ (4.5 billion) বছৰ পুৰণি। কিন্তু পৃথিৱীত মানৱ জাতিৰ উপস্থিতি প্রায় দুই লাখ বছৰ আগৰ পৰাহে দেখা পোৱা যায়।

জানি থোৱা ভাল

মানুহৰ সৈতে মিল থকা আদিম জীৱ প্রজাতি এটা আজিৰ পৰা প্রায় ৬০ লাখ (6 billion) বছৰৰ আগতে আফ্রিকাত বাস কৰিছিল। 'হোমো চেপীয়েনজ্' (Home Sapiens) অথবা বর্তমানৰ 'আধুনিক মানৱ' প্রজাতিটোৰ আজিৰ পৰা প্রায় ২ লাখ বছৰৰ আগতেহে বিৱর্তন ঘটিছে।

পৃথিৱীত মানৱ অস্তিত্ব ধৰা পৰা সময়ছোৱাক 'প্লাইষ্টোচীন যুগ' (Pleistocene Period) অথবা 'তুষাৰ যুগ' (Ice Age) (২৫.৮৮০০০ বছৰৰ পৰা ১১,৭০০ বছৰলৈ)। এই সময়ছোৱাত পৃথিৱীৰ অধিকাংশ অঞ্চলেই বৰফত পোত গৈ আছিল।

প্রয়া ২,০০,০০০ খৃষ্টপূর্বত আৰম্ভ হোৱা প্রাগ্-ঐতিহাসিক কালটোৰ প্রায় ২০০০ খৃষ্টপূর্বত সামৰণি পৰিছিল। এই কালছোৱা অতি দীঘলীয়া হোৱা বাবে পাৰিপার্শ্বিকৰ পৰিৱর্তন

আৰু এই সময়খিনিত মানুহে ব্যৱহাৰ কৰা বিভিন্ন সঁজুলিৰ আধাৰত ঐতিহাসবিদসকলে ইয়াক তিনিভাগত বিভক্ত কৰিছে। ভাগ তিনিটা হ'ল-প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ (২,০০,০০০ খৃষ্টপূৰ্বক পৰা ৯,০০০ খৃষ্টপূৰ্বলৈ), মধ্যপ্রস্তৰ যুগ (৯,০০০ খৃষ্টপূৰ্বৰ পৰা ৪,০০০ খৃষ্টপূবলৈ) আৰু নৱপ্রস্তৰ যুগ (৪,০০০ খৃষ্টপূৰ্বৰ পৰা ২,০০০ খৃষ্টপূৰ্বলৈ)

'প্লাইষ্টোচীন' (Pleistocene) শব্দটো পোন প্রথমবাৰৰ বাবে বৃটিছ ভূতত্ত্ববিদ ছাৰ চার্লছ্ লাইল-য়ে (Sir Charles Lyell) ব্যৱহাৰ কৰিছিল। শব্দটোৰ মূল হ'ল দুটা গ্রীক শব্দ 'Pleistos' আৰু 'Kainos' । 'Pleistos' মানে হ'ল অতি /সবাতোকৈ আৰু 'Kainos' মানে হ'ল নতুন /শেহতীয়া। অর্থাৎ, প্লাইষ্টোচীন মানে হ'ল 'শেহতীয়া কাল' (the recent period)

গ্রীক শব্দ 'Paleo' অথবা 'Palaio' মানে হ'ল 'পুৰণি', 'mesos, মানে হ'ল 'মধ্য', 'neo' মানে হ'ল 'নতুন' আৰু 'lithos' মানে হ'ল 'শিল / প্রস্তৰ'। সেয়েহে ইংৰাজী Palaeolithic Age, Mesolithic Age আৰু Neolithic Age ক পুৰণি (অথবা প্রাক্) প্রস্তৰ যুগ, মধ্যপ্রস্তৰ যুগ আৰু নতুন (অথবা আধুনিক) প্রস্তৰ যুগ বুলিও কোৱা হয়।

প্রাগ্-ঐতিহাসিক যুগটোক সামগ্রিকভাৱে 'প্রস্তৰ যুগ' (Stone Age) বুলিও ক'ব পৰা যায়। কাৰণ এই গোটেই সময়ছোৱাত শিলেৰে বিভিন্ন আহিলা-সঁজুলি তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। প্রাগ্-ঐতিহাসিক কালছোৱা যিহেতু অতি দীঘলীয়া সেয়েহে ইয়াৰ পর্যায়বোৰ পৃথক পৃথককৈ অধ্যয়ন কৰা দৰকাৰ। তলত পর্যায়বোৰ এটা এটাকৈ আলোচনা কৰা হ'ল।

২.৫ প্রত্নপ্রস্তৰ যুগত হোৱা বিকাশ

প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ সংস্কৃতি হ'ল প্লাইষ্টোচীন ভূতাত্বিক যুগৰ অংশ। সেই সময়ছোৱাৰ পাৰিপার্শ্বিক অৱস্থা আমাৰ পৰিচিত পাৰিপার্শ্বিক অৱস্থাতকৈ বহুত বেলেগ আছিল। প্লাইষ্টোচীন যুগৰ পাৰিপার্শ্বিক আছিল হিমশীতল আৰু শুকান। পৃথিৱীৰ অধিকাংশ অঞ্চলেই বৰফত ঢাক খাই আছিল। ভাৰতত প্রায় ৯,০০০ খৃষ্টপূৰ্বত মানৱৰ অস্তিত্ব ধৰা পৰাৰ সময়লৈকে প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ বর্তি আছিল বুলি কোৱা হয়। দেশখনৰ বিভিন্ন স্থানত প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ অৱশেষ আৱিষ্কাৰ কৰা হৈছে যদিও এতিয়ালৈকে সিন্ধু, গংগা আৰু যমুনা নদীৰ পলসুৱা সমতল ভূমিত এই যুগৰ কোনো অৱশেষ উদ্ধাৰ হোৱা নাই।

প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহবোৰ অঘৰী আছিল। তেওঁলোকে ঘৰ সজাৰ কৌশল নাজানিছিল। এই যুগৰ মানুহে গুহাৰ দৰে প্রাকৃতিকভাৱে সৃষ্ট বসবাসযোগ্য স্থানত আশ্রয় গ্রহণ কৰিছিল। প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহৰ কৃষি সম্পর্কেও কোনো জ্ঞান নাছিল। চিকাৰ কৰি পোৱা জন্তু আৰু ফলমূল তথা বিভিন্ন গছ-গছনিৰ শিপা আদি খায়েই এই যুগৰ মানুহে জীৱন নির্বাহ কৰিছিল। ভিন ভিন বতৰৰ প্রকোপৰ পৰা শৰীৰটোক ৰক্ষা কৰিবলৈ প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে জীৱ-জন্তুৰ ছাল, বল্কল অথবা গছৰ পাত আদি পৰিধান কৰিছিল। অর্থাৎ আমি গম পালোঁ যে প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে জীৱন ধাৰণ তথা বসবাসৰ বাবে প্রধানকৈ প্রাকৃতিক সম্পদৰ ওপৰতে নির্ভৰ কৰিবলগীয়া হৈছিল।

চিকাৰ কৰিবৰ সময়তো এই যুগৰ মানুহখিনিয়ে তেওঁলোকৰ চৌপাশৰ পৰিৱেশৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিছিল। তেওঁলোকে খহটা শিল আৰু জীৱ-জন্তুৰ হাড়েৰে তৈয়াৰী সঁজুলিৰে চিকাৰ কৰিছিল। একেবোৰ সঁজুলিকে তেওঁলোকে বস্তু কাটিবলৈ আৰু মাটি খান্দিবলৈও ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

প্রত্নপ্রস্তৰ যুগত সঁজুলি নির্মাণ কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা কঠিন, খহটা শিলবিধক 'কোৱার্টজাইট' অথবা 'স্ফটিক শিল' (Quartzite) বোলা হয়। সেয়েহে ভাৰতত প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহবোৰক 'স্ফটিক মানৱ' (Quartzite Men) বুলিও জনা যায়।

প্রত্নপ্রস্তৰ যুগত সভ্যতাৰ বিকাশ ঘটা নাছিল। অৱশ্যে আর্কষণীয় কথা এটা হ'ল এই যুগৰ মানুহৰ ছবি আঁকাৰ জ্ঞান আছিল। প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ চিত্রাংকণৰ উমৈহতীয়া বিষয়বস্তুটো হ'ল চিকাৰ কৰা দৃশ্য। ভীমবেট্কাত প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ চিত্র উদ্ধাৰ কৰা হৈছে।

অন্ধ্রপ্রদেশৰ কুৰ্নূল জিলা আৰু উত্তৰপ্রদেশৰ বেলান উপত্যকাত প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ সঁজুলি আৱিষ্কৃত হৈছে। বেলান উপত্যকাত শিলৰ সঁজুলিৰ লগতে হাড়েৰে নির্মিত সঁজুলি আৰু জন্তুৰ অৱশেষো পোৱা গৈছে। আগতেই উল্লেখ কৰা হৈছে যে ভাৰতত প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ বহুদিন বর্তি আছিল। ইতিহাসবিদসকলে সেয়েহে এই সময়ছোৱাক পুনৰ তিনিটা ভাগত ভগাই লৈছে- প্রাৰম্ভিক অথবা নিম্ন প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ (২,০০,০০০ বর্ষৰ পৰা ১,০০,০০০ বর্ষ আগৰ), মধ্য প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ (প্রায় ১,০০,০০০ বর্ষৰ পৰা ৪০,০০০ বর্ষ আগৰ) আৰু শেহতীয়া অথবা উর্দ্ধ প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ (৪০,০০০ বর্ষৰ পৰা ৯,০০০ খৃষ্টপূর্বলৈ) । এই যুগটোৰ জীৱন নির্বাহৰ ন্যাস বুজি পোৱাত শিল সঁজুলিবোৰ অধ্যয়নে সহায় কৰে। প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ তিনিওটা ভাগতে ব্যৱহৃত শিলৰ সঁজুলিবোৰ দেখাত বেলেগ বেলেগ। জলবায়ু পৰিৱর্তনৰ সৈতে সংগতি ৰাখি ব্যৱহৃত সঁজুলিবোৰ আর্হি সলনি কৰা হৈছিল।

প্রাৰম্ভিক প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ ঃ প্রাৰম্ভিক প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ অৱশেষ উদ্ধাৰ হোৱা অঞ্চলসমূহ হ'ল চোহান উপত্যকা (পশ্চিম পঞ্জাৱ, বর্তমান পাকিস্তানত), নর্মদা উপত্যকা (মধ্যপ্রদেশ, মহাৰাষ্ট্র আৰু গুজৰাট), ডিডৱানা (ৰাজস্থান), ভীমবেট্কা (মধ্যপ্রদেশৰ ভূপালৰ ওচৰত), কাশ্মীৰ আৰু থৰ মৰুভূমি অঞ্চল। এই আটাইবোৰ অঞ্চলতে স্ফটিক শিলেৰে নির্মিত সঁজুলি উদ্ধাৰ হৈছে। প্রাৰম্ভিক প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে হাত কুঠাৰ, মিত দা আৰু কটাৰী আদিৰ দৰে সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। হাত কুঠাৰ (hand axe) আছিল এবিধ প্রধান সঁজুলি। ই দেখাত প্রায় তিনিকোণীয়া, এমূৰে বহল আৰু এমূৰে জোঙা এবিধ সঁজুলি। মিত দা (cleaver) সদৃশ সঁজুলিবিধ হ'ল এছটা বহল সমান্তৰাল অথবা ত্রিভূজাকৃতিৰ শিল। ইয়াৰ এটা মূৰ চেপেটা আৰু ইয়াত এটা সমান ধাৰাল অংশ আছে। কটাৰী (Chopper) সদৃশ আহিলাবিধ ডাঙৰ আছিল আৰু ইয়াক এফালেৰেহে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। প্রাৰম্ভিক প্রত্নপ্রস্তৰ যুগটোৰ ভূতাত্ত্বিক বয়স হ'ল নিম্ন

প্লাইষ্টোচীন যুগ।

মধ্যপ্রত্নপ্রস্তৰ যুগ ঃ চোহান উপত্যকা, নর্মদা উপত্যকা, ডিডৱানা, ভীমবেট্‌কা, বেগ'ৰ আৰু কাৰমালি উপত্যকা (দুয়োটাই ৰাজস্থানত) তথা নেৱেচা (মহাৰাষ্ট্ৰ) অঞ্চলত মধ্যপ্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ অৱশেষ উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। আগতেই উল্লেখ কৰা হৈছে যে প্রত্নপ্রস্তৰ যুগত সকলো প্রকাৰৰ প্রস্তৰ সঁজুলিৰে আৰ্হি বহুবাৰ সলনি হৈছিল। মধ্য প্রত্নপ্রস্তৰ যুগতো হাতকুঠাৰ, মিতদা আৰু কটাৰীৰ দৰে সঁজুলি ব্যৱহৃত হৈছিল যদিও বেছিভাগ ক্ষেত্রতে সঁজুলিবোৰৰ আকাৰ সৰু হৈছিল আৰু শিলৰ ছটাবোৰ পাতল হৈ পৰিছিল। প্রত্নপ্রস্তৰ যুগত মানুহে খহটা শিলৰ উদ্যোগ গঢ়ি তুলিছিল। মধ্য প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে ব্যৱহাৰ কৰা সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ সঁজুলিবোৰ আছিল তৰোৱাল (blades), জোং (points), গাঁত খন্দা ভোঁহৰ (borers), চোঁচনী (scrappers), ডিলা (cores) আৰু লোৱাৰি (burins)। মধ্য প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ সঁজুলিবোৰ সাধাৰণতে নদীৰ শিলাময় স্তৰবোৰত বেছিকৈ পোৱা গৈছে। ইয়াৰ পৰা সেই সময়ছোৱাৰ জলবায়ুৰ উমান পোৱা যায়। মধ্য প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ ভূতাত্বিক বয়স হ'ল মধ্য প্লাইষ্টোচীন কাল। এই যুগৰ বহুতো সঁজুলি থৰ অঞ্চলৰ ৰঙচুৱা মুগা মাটিত পোত গৈ থকা অৱস্থাত উদ্ধাৰ হৈছে। ইয়াৰ দ্বাৰা গম পোৱা গৈছে যে নিম্ন প্লাইষ্টোচীন কালতকৈ মধ্য প্লাইষ্টোচীন কালছোৱাত প্রচুৰ গছ-বিৰিখ, অধিক ভূ-পৃষ্ঠ জল আৰু কম আৰ্দ্র জলবায়ু আছিল।

শেহতীয়া প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ ঃ তুষাৰ যুগৰ (প্রায় ১১,৭০০ খৃষ্টপূৰ্বত সামৰণি পৰা) শেষৰ পর্যায়টোৱেই হ'ল শেহতীয়া প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ। এই যুগটো তুষাৰ যুগৰ সামৰণি পৰাৰ পাছটো কিছুসময় বর্তি আছিল (প্রায় ৯,০০০ খৃষ্টপূৰ্বলৈ) । শেহতীয়া প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ অৱশেষ উদ্ধাৰ হোৱা অঞ্চল দুটামান হ'ল বেলান উপত্যকা, ভীমবেট্‌কা, বেগ'ৰ, অন্ধ্রপ্রদেশৰ ৰেণুগুণ্টা, ঝাৰখণ্ডৰ সিংভূম আৰু ৰাজস্থানৰ বুদ্ধাপুষ্কৰ। শেহতীয়া অথবা উৰ্দ্ধ প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহৰ টিণ্ডিৰি শিলৰ (Flint) উদ্যোগ আছিল। তেওঁলোকে তৰোৱাল, ভোঁহৰ আৰু চোঁচনীৰ দৰে সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। শেহতীয়া প্রত্নপ্রস্তৰ যুগত বাকী দুটা যুগতকৈ বতৰ উষ্ণ আৰু কম আর্দ্রতা থকা আছিল। ইয়াৰ ফলত এই যুগত পৃথিৱীৰ উপৰিভাগৰ অধিকাংশ অঞ্চলতে বৰফ গলিছিল।

২.৬ মধ্যপ্রস্তৰ যুগত হোৱা বিকাশ

মধ্যপ্রস্তৰ যুগ অথবা মেছ'লিথিক যুগটো আছিল প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ (পালীয়ালিথিক যুগ) আৰু নৱপ্রস্তৰ যুগৰ (নিঅ'লিথিক যুগৰ) মাজৰ ৰূপান্তৰ কাল। মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ ভূতাত্বিক সময়ছোৱাত হ'ল'চীন কাল (Holocene Period) বোলা হয়। এই ৰূপান্তৰকালত বহুতো পাৰিপার্শ্বিকতজনিত পৰিৱর্তন সংঘটিত হৈছিল। প্রাক্ আৰু মধ্য হ'ল'চিন কালৰ জলবায়ু সেমেকা তথা উষ্ম আছিল। এই কালত গৰমৰ দিনত ধাৰাষাৰ বৰষুণ দিছিল আৰু শীতত মধ্যমীয়া ধৰণৰ বৰষুণ দিছিল। প্রায় ১১,৭০০০ খৃষ্টপূৰ্বত প্লাইষ্টোচীন যুগ অথবা তুষাৰ যুগৰ অন্ত পৰিছিল। প্রায় ৯,০০০ খৃষ্টপূৰ্বত শেহতীয়া প্লাইষ্টোচীন যুগৰ সামৰণি হোৱাৰ লগে লগে জলবায়ু উষ্ণ

হৈছিল। মধ্যপ্রস্তৰ যুগটোৰ সময়সীমা প্রায় ৪,০০০ খৃষ্টপূর্ব বুলি ধৰা হয়। ইয়াৰ পাচতেই নৱপ্রস্তৰ যুগৰ সূচনা হৈছিল।

মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে চিকাৰ কৰি, খাদ্য সংগ্রহ কৰি আৰু মাছ মাৰি জীৱন নির্বাহ কৰিছিল। প্রথমে তেওঁলোকে জন্তু ঘৰচীয়া কৰা আৰু আপডাল কৰাৰ কৌশল নাজানিছিল। কিন্তু মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ মাজভাগৰ পৰা মানুহে গৰু, ঘোঁৰা আৰু বিভিন্ন চৰাই-জন্তু আদি পোহ মনাবলৈ তথা আপডাল কৰিবলৈ শিকিছিল।

মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে কিছু পৰিমাণে অপ্রব্রজনশীল চৰিত্র লাভ কৰিছিল। সৰু সৰু গোটত মানুহবোৰে স্থায়ী বসতি স্থাপন কৰিছিল অথবা অস্থায়ী বসতি পাতি ঘূৰি ফুৰিছিল। বেছিভাগ মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ অৱশেষ উদ্ধাৰ হোৱা অঞ্চলতে মৃৎশিল্পৰ অস্তিত্ব ধৰা পৰা নাই। কেৱল গুজৰাটৰ লাংঘ্নাজ আৰু উত্তৰ প্রদেশৰ মির্জাপুৰৰ কাইমূৰ অঞ্চলতহে মৃৎশিল্পৰ কিছু চানেকী উদ্ধাৰ হৈছে।

মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ এক উল্লেখযোগ্য বিকাশ হৈছে বসতিৰ সম্প্রসাৰণ। জনসংখ্যা বৃদ্ধি হোৱাৰ লগে লগে মানুহৰ বসতি স্থলৰ সম্প্রসাৰণ ঘটিছিল। নতুন নতুন ঠাইত বসতি স্থাপন কৰাত অনুকূল পাৰিপার্শ্ব আৰু প্রযুক্তিগত উন্নতিয়ে সহায় কৰিছিল।

মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ শেষৰ ফালে মানুহে কিছুমান আদিম পদ্ধতিৰ কৃষি কৌশল প্রয়োগ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এনেকৈ কৰা খেতিৰ গছ-গছনিৰ অৱশেষ কিছু ৰাজস্থানৰ চল্ট লে'ক, চাম্ভাৰ আৰু লংকাৰাণচাৰত উদ্ধাৰ হৈছে। এই আৱিষ্কাৰবোৰৰ পৰা ঠাৱৰ কৰা হৈছে যে ভাৰততত ৭,০০০-৬,০০০ খৃষ্টপূর্বত মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে কৃষিকার্য আৰম্ভ কৰিছিল।

শিলৰ সঁজুলিবোৰৰ ক্ষেত্রতো পৰিৱর্তন লক্ষ্য কৰা হৈছে। মধ্যপ্রস্তৰ যুগ 'মাইক্র'লিথ' (microlith) ব্যৱহাৰৰ বাবে বিখ্যাত। মাইক্র'লিথ হ'ল শিলৰ সৰু, জোঙা আৰু ধাৰাল টুকুৰাৰে তৈয়াৰী তৰোৱাল / চুৰি /কটাৰী (blade) সৃদশ সঁজুলি।

ভাৰতৰ পশ্চিম আৰু কেন্দ্রীয় ভাৰততত মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ গুৰুত্বপূর্ণ স্থান কিছুমান আৱিষ্কৃত হৈছে। এনে কেইখনমান স্থান হ'ল বাগ'ৰ, চল্ট লে'ক, চাম্ভাৰ, লংকাৰানচাৰ, ভীমবেট্কা, লাংঘ্নাজ (গুজৰাট), আদমগড় (মধ্যপ্রদেশ) আৰু মির্জাপুৰ (উত্তৰ প্রদেশ)।

প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ দৰে মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহেও চিত্রকলাৰ অনুশীলন কৰিছিল। ভীমবেট্কাত শৈলচিত্রৰ নিদর্শন আৱিষ্কৃত হৈছে। আদমগড় আৰু মির্জাপুৰতো মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ ছবি উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। এই ছবিবোৰত মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহৰ জীৱনৰ প্রধান ঘটনাৰাজি কিছু প্রদর্শিত হৈছে। চিকাৰৰ লগতে খাদ্য সংগ্রহ, মাছ মৰা, সন্তান প্রসৰ আৰু মৃতকক সমাধিস্থ কৰা কামবোৰ মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ চিত্রকৰে আঁকি থৈ গৈছে। মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ চিত্রকলাৰ আন এক উল্লেখনীয় বৈশিষ্ট্য হ'ল বিভিন্ন ৰঙৰ ব্যৱহাৰ । এই চিত্রবোৰত বগা আৰু পাতল ৰঙৰ বহুল ব্যৱহাৰ লক্ষ্য কৰা গৈছে। পানী, জীৱ-জন্তুৰ চর্বি আৰু কণীৰ বগা অংশৰ লগত বিভিন্ন খনিজ পদার্থ মিহলি কৰি এই ৰংবোৰ প্রস্তুত কৰা হৈছিল। এই যুগত ম'ন'ক্রম (monochrome) আৰু প'লিক্রম (polychrome) দুয়োধৰণৰ চিত্র আঁকা হৈছিল।

অনুশীলনী ২.১

প্রাগ্-ঐতিহাসিক পাৰিপার্শ্ব বিজ্ঞান সম্পর্কে এটি চমুটোকা লিখক।

.....

.....

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক -

(ক) প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহবোৰ প্লাইষ্টোচীন কালৰ অংশ আছিল।

(খ) মধ্যপ্রস্তৰ যুগত ব্যৱহৃত সঁজুলিবোৰক 'মাইক্র' লিথ্' বোলা হৈছিল।

(গ) প্রাগ্-ঐতিহাসিকযুগৰ চিত্র উদ্ধাৰ হোৱা ঠাই এডোখৰৰ নাম হ'ল ভীমবেট্কা।

(ঘ) মধ্যপ্রস্তৰ যুগত মৃৎশিল্পৰ চর্চা আছিল।

প্রশ্ন নং ২ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক-

(ক) ..... যুগৰ মানুহে হাতকুঠাৰ, মিতদা, কটাৰী আদি ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

(খ) আদমগড় আৰু মির্জাপুৰত..... যুগৰ চিত্র কিছু উদ্ধাৰ কৰা হৈছে।

(গ) মধ্য প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ ভূতাত্বিক বয়সক..... যুগৰ অংশ বুলি ধৰা হয়।

(ঘ) ..... যুগত আদিম কৃষিকার্যৰ অনুশীলন আৰম্ভ হৈছিল।

২.৭ খাদ্য উৎপাদনৰ আৰম্ভণি

প্রাগ্-ঐতিহাসিক কালৰ তৃতীয় পর্যাটো হ'ল 'খাদ্য উৎপাদনকাৰী যুগ' (food producing age)। এই যুগটোক নৱপ্রস্তৰ অথবা নিঅ' লিথিক যুগ বুলিও কোৱা হয়। নৱপ্রস্তৰ যুগৰ ভূতাত্বিক সময়ছোৱাক হ'ল'চীন কাল (Holocene Period) বোলা হয়। ভাৰতীয় পটভূমিত প্রায় ৪,০০০ খষ্টপূর্বত নৱপ্রস্তৰ যুগৰ আৰম্ভণি হৈছিল।

নৱপ্রস্তৰ যুগৰ অৱশেষ উদ্ধাৰ হোৱা দুখনমান গুৰুত্বপূর্ণ স্থান হ'ল মেহৰগড় (বালুচিস্তান), কিল্লিগুল (পাকিস্তানৰ বালুচিস্তান প্রদেশ), ছিৰাণ্ড (বিহাৰ), ছোপানীমাণ্ডু (উত্তৰ প্রদেশ), ব্রহ্মগিৰি (কর্ণাটক) আৰু বিন্ধ্য পর্বতমালাৰ উত্তৰদিশ। দক্ষিণ ভাৰতৰ মাস্কি, হাল্লুৰ, কোডেকাল (কর্ণাটক) আৰু উট্নুৰত (অন্ধপ্রদেশ) নৱপ্রস্তৰ যুগৰ অৱশেষ আৱিষ্কৃত হৈছে।

জানি থোৱা ভাল

হ'ল'চীন (Holocene) হ'ল এক ভূতাত্বিক যুগ। প্লাইষ্টেচীন কালৰ সামৰণিত এই যুগ আৰম্ভ হৈছিল। হ'ল'চীন শব্দটোৰ মূল হ'ল দুটা গ্রীক শব্দ 'holos' আৰু 'Kainos'। Holos মানে হ'ল 'সামগ্রিক', অথবা 'সম্পূর্ণ আৰু Kainos মানে হ'ল 'নতুন'। অর্থাৎ হ'ল'চীন শব্দৰ অর্থ হ'ল 'সম্পূর্ণ নতুন'।

নৱপ্রস্তৰ যুগত মানৱ সভ্যতাৰ যথেষ্টখিনি বিকাশ ঘটিছিল। এই যুগত বহুতো নতুন নতুন পৰিৱর্তনৰ সূচনা হৈছিল। নৱপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে চিকাৰ আৰু খাদ্য সংগ্রহৰ ওপৰত থকা নির্ভৰশীলতা লাহে লাহে কমাই আনিছিল। নৱপ্রস্তৰ যুগৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূর্ণ অগ্রগতি আছিল খাদ্য উৎপাদনৰ আৰম্ভণি। খাদ্যৰ বাবে এই যুগৰ মানুহে খেতি কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। নৱপ্রস্তৰ যুগত প্রধানকৈ বার্লি (যৱ) আৰু ঘেঁহুৰ খেতি কৰা হৈছিল। অৱশ্যে এই যুগৰ কৃষি পদ্ধতি সম্পর্কে বেছি জনা নাযায়। কৃষকে বৰষুণৰ পানী ব্যৱহাৰ কৰিছিল বুলি ভবাৰ থল আছে। এই যুগৰ মানুহে নিশ্চয় খেতি চপাবলৈ কাঠৰ হাতল থকা সৰু মাইক্রলিথেৰে সজা শিলৰ কাঁচি ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

নৱপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে অপ্রব্রজনকাৰী জীৱন কটাইছিল। অর্থাৎ তেওঁলোকে ঘৰ সাজিবলৈ শিকিছিল আৰু গাঁও গঠন কৰিছিল। মেহৰগড়ৰ বাসিন্দাসকলে হাতেৰে নির্মিত বোকামাটিৰ ইটাৰে সজা ঘৰত বাস কৰিছিল। নৱপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে জীৱ-জন্তু ঘৰচীয়া কৰি লৈছিল। বিভিন্ন খনন স্থলৰ পৰা ছাগলী, ভেঁৰা আৰু গৰু-ম'হৰ হাড় উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। এই যুগৰ উমৈহতীয়া পোহনীয়া জন্তু আছিল গৰু-ম'হ। নৱপ্রস্তৰ যুগৰ লোকৰ জীৱন ধাৰণ প্রণালীটোৰ সৈতে মিলি যোৱা খাদ্য উৎপাদন প্রক্রিয়াটোৰ এটা অংশ আছিল জীৱ জন্তু পোহনীয়া কৰা।

এই অগ্রগতিবোৰৰ উপৰি নৱপ্রস্তৰ যুগৰ আন বিকাশবোৰ হ'ল জুইৰ আৱিষ্কাৰ, মৃৎশিল্পজাত সামগ্রীৰ প্রয়োগ আৰু চকাৰ ব্যৱহাৰ। চাকত তৈয়াৰ কৰা বিভিন্ন কাৰুকার্য খচিত মাটিৰ সামগ্রীয়ে নৱপ্রস্তৰ যুগৰ মৃৎশিল্পৰ বিষয়ে জনাত আমাক সহায় কৰে।

নৱপ্রস্তৰ যুগতো শিল্পৰ সঁজুলি বহুলভাৱে ব্যৱহৃত হৈছিল। কিন্তু এনে সামগ্রীত ব্যৱহৃত শিলবোৰ খহটাৰ পৰিৱর্তে নিমজ আছিল। এই যুগত কাঁড়ৰ আগ, তৰোৱাল /চুৰি / কটাৰী আৰু কাঁচি সাজিবলৈ শিল ব্যৱহৃত হৈছিল। নৱপ্রস্তৰ যুগৰ শেষৰফালে আন এক গুৰুত্বপূর্ণ বিকাশ ঘটিছিল। মানুহে ধাতুৰ ব্যৱহাৰ শিকিছিল। নৱপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে পোন প্রথমে তামৰ ব্যৱহাৰ শিকিছিল। মেহৰগড় হ'ল তামৰ ব্যৱহাৰ সম্পর্কীয় প্রমাণ দাঙি ধৰা সবাতোকৈ গুৰুত্বপূর্ণ নৱপ্রস্তৰ যুগৰ অৱশেষ উদ্ধাৰ হোৱা খনন স্থল। বিভিন্ন সা-সঁজুলিৰ বিকাশ, খাদ্য উৎপাদনৰ আৰম্ভণি, মাটিৰ সামগ্রী নির্মাণ আদিয়ে আগতকৈ আধিক স্থায়ী বসতিস্থলৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ভাৰতীয় উপমহাদেশৰ বিভিন্ন অংশত সৰু সৰু গাঁও গঢ় লৈ উঠিছিল।

২.৮ প্রাৰম্ভিক গ্রাম বসতি

ভাৰতীয় উপমহাদেশৰ উত্তৰ-পশ্চিম অংশত যথেষ্ট সংখ্যক গ্রাম বসতি গঢ় লৈ উঠাৰ কথা গম পোৱা গৈছে। এই বসতিবোৰ স্থাপন হোৱাৰ সঠিক সময় জনাটো সম্ভৱ নহয়। কিন্তু ৭০০০-৩০০০ খৃষ্টপূর্বত বালুচিস্তান আৰু বিন্ধ্য পর্বতমালাৰ বিভিন্ন অঞ্চলত খাদ্য উৎপাদনকাৰী গাওঁৰ সৃষ্টি হৈছিল। ইয়াৰে ভিতৰত সবাতোকৈ গুৰুত্বপূর্ণ অঞ্চলটো আছিল ব'লান উপত্যকাৰ (বালুচিস্তান) মেহৰগড়। ইয়াত যৎসামান্য তামৰ সামগ্রী উদ্ধাৰ হোৱা সত্বেও অঞ্চলটোক নৱপ্রস্তৰ যুগৰ বিকাশ হোৱা বুলি ধৰা হয়। মেহৰগড়ৰ বাসিন্দাসকলে হাতেৰে সজা ইটাৰে গঠা স্থায়ী

গৃহত বাস কৰিছিল। তেওঁলোকে ঘেঁহু আৰু বার্লি (যব) দৰে শস্যৰ খেতি কৰিছিল। মেহৰগড় অঞ্চলত উদ্ধাৰ হোৱা চাকত তৈয়াৰী মাটিৰ শোভাবর্ধক সামগ্রী হ'ল আন এবিদ গুৰুত্বপূর্ণ আৱিষ্কাৰ। ষ্টিয়েটাইট (এবিধ কোমল শিল) মণিৰে তৈয়াৰী আ-অলংকাৰ বোৰৰ পৰা এই কথা অনুমান কৰা গৈছে যে অঞ্চলটোৰ আন এক গুৰুত্বপূর্ণ চাৰুশিল্প আছিল মণি তৈয়াৰ কৰা।

কিলে গুল মোহম্মদ আছিল আন এক গ্রাম বসতিৰ নাম। এই গাঁওখনৰ বাসিন্দায়ো মাটিৰ ঘৰত বাস কৰিছিল। তেওঁলোকে জ্যামিতিক বিন্যাস আঁকা চাকত দিয়া শোভাবর্ধকে মাটিৰ সামগ্রী তৈয়াৰ কৰিছিল। ভাৰতীয় উপমহাদেশৰ উত্তৰ-পশ্চিম অংশৰ অন্য গ্রাম বসতি কেইটামান হ'ল মুণ্ডিগত (আফগানিস্তান), ঝাব-ল'ৰাই (বালুচিস্তান) আৰু ৰাণাঘুন্দাই (বালুচিস্তান)।

উত্তৰ প্রদেশৰ দক্ষিণ দিশৰ বিন্ধ্য পর্বতমালা অঞ্চলটোও প্রাৰম্ভিক গ্রাম বসতিৰ কেন্দ্র আছিল। এনে দুটা উল্লেখযোগ্য বসতি হ'ল কোলদিহ্ৱা আৰু মহাগাৰা (এলাহাবাদ জিলা)। এই অঞ্চলৰ বাসিন্দায়ো খেতি-বাতি কৰিছিল। স্থায়ী গ্রাম বসতিবোৰৰ দুটামান উল্লেখযোগ্য দিশ হ'ল মাটিৰ সামগ্রী নির্মাণ, জীৱ জন্তু পোহনীয়া কৰা আৰু নদীৰ পাৰত বসতি স্থাপন কৰা। কোলদিহ্ৱা আৰু মহাগাৰাত এই আটাইবোৰ বৈশিষ্ট্য দেখা পোৱা যায়।

চংগানাকল্লু (কর্ণাটক) হ'ল নৱপ্রস্তৰ যুগৰ আন এক প্রাৰম্ভিক গ্রাম বসতি গঢ় লোৱা অঞ্চল। ইয়াক দক্ষিণ ভাৰতৰ সর্ববৃহৎ আৰু প্রথম গ্রাম বসতিবোৰৰ এখন বুলি কোৱা হয়। চংগানাকল্লুৰ বাসিন্দাসকলেও খেতি কৰিছিল। তেওঁলোকে সৰু প্রজাতিৰ মিলেট (কণীধান) আৰু দাইলৰ (pulse) খেতি কৰিছিল। তেওঁলোকে ভেড়াঁ আৰু গৰুৰ দৰে জীৱ-জন্তু পোহনীয়া কৰিছিল। এই সময়ছোৱাৰ মানুহে হাত কুঠাৰ, তৰোৱাল চুৰি কটাৰী , কাঁচি আদি শিলেৰে নির্মিত সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। জলবায়ু উন্নত হোৱাৰ ফলত মানুহে আধুনিক প্রস্তৰ সঁজুলি বিকশাই তুলিব পাৰিছিল আৰু স্থায়ী জীৱনৰ সূচনা কৰাৰ সুযোগ পাইছিল।

২.৯ তাম্রযুগৰ সম্প্রদায়বোৰ

নৱপ্রস্তৰ যুগৰ পাচতেই তাম্রযুগৰ (তাম-প্রস্তৰ) সূচনা হৈছিল। তাম্রযুগৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূর্ণ দিশ আছিল তাম আৰু ব্রোঞ্জৰ দৰে ধাতুৰ ব্যৱহাৰ । কিন্তু এই সময়ছোৱাতো শিলৰ সঁজুলিৰ ব্যৱহাৰ চলি আছিল। তাম্রযুগত ধাতুৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল বাবে ইয়াক 'ব্রেঞ্জ যুগ'ৰ এক অংশ বুলিও ধৰা হয়। এই সময়ছোৱাত কেইবিধমান মাইক্র'লিথিক শিলৰ সঁজুলিৰ ব্যৱহাৰ অব্যাহত আছিল। ভাৰতীয় উপমহাদেশৰ বিভিন্ন অংশত তাম্রযুগৰ সম্প্রদায় থকাৰ তথ্য আৱিষ্কৃত হৈছে। ব্রোঞ্জ আৰু তামৰ সংকৰ ধাতু ব্যৱহাৰ কৰা হৰপ্পা সভ্যতাক তাম্রযুগৰ সভ্যতা বুলি ধৰা হয়। সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতা আছিল প্রধানতঃ এক নগৰীয়া সভ্যতা। অন্য তাম্র যুগৰ সভ্যতাৰ তুলনাত ই আছিল এটা উন্নত সভ্যতা। কেন্দ্রীয় ভাৰত, পূৱ ভাৰত আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ তাম্র সংস্কৃতিতকৈ সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতা পৃথক আছিল। ভাৰতীয় সংস্কৃতিবোৰ আছিল মূলতঃ কৃষিভিত্তিক সম্প্রদায়ে গঢ়ি তোলা সংস্কৃতি। প্রায় ২০০০ -৯০০ খৃষ্টপূর্বত এই সংস্কৃতিবোৰ বর্তি আছিল।

তাম্রযুগৰ সম্প্রদায় থকাৰ তথ্য উদ্ধাৰ হোৱা স্থান কেইখনমান হ'ল কায়থ (উজ্জয়ন, মধ্য প্রদেশ), আহাৰ অথবা বানাচ (ৰাজস্থান), মালৱা, নাগড়া, নাভদাটোলি, মহেশ্বৰ, এৰান, মান্দচোৰ (মধ্য প্রদেশ), নেভাচা, দাইমাবাদ, ইনামগাঁও (মহাৰাষ্ট্র) আৰু জোৰৱে (নাচিক)। তাম্রযুগৰ সম্প্রদায়ৰ অস্তিত্ব থকা আন দুটামান অঞ্চল হ'ল ছিৰাণ্ড, পাণ্ডু ৰাজাৰ ধিবি (এলাহাবাদ) আৰু মহিষাদল (বংগ)। তামৰ উপৰি এই যুগৰ মানুহে শিলৰ কটাৰী আৰু চুৰিৰ দৰে প্রস্তৰ সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। আহাৰ আৰু গিলুণ্ডত (ৰাজস্থান) যথেষ্ট সংখ্যক তামৰ সামগ্রী উদ্ধাৰ হৈছে।

তাম্রযুগৰ বৈশিষ্ট্য আছিল চাকত সজা মাটিৰ সামগ্রী। হাতেৰে সজা মাটিৰ সামগ্রীও অৱশ্যে উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। তাম্রযুগৰ মানুহে ৰঙা আৰু কমলা ৰঙৰ নিমজ এঢলীয়া পথ (fine slip) সাজিব পাৰিছিল। তেওঁলোকে ক'লা আৰু ৰঙা ৰঙৰ মাটিৰ বাচনো সাজিছিল। সামগ্রীবোৰত ক'লা ৰঙেৰে বিভিন্ন নক্সা আঁকা হৈছিল। নক্সা হিচাপে ফুল, চৰাই আৰু জন্তুৰ ছবিয়ে অগ্রাধিকাৰ পাইছিল। তাম্রযুগৰ মানুহেও জীৱ-জন্তু ঘৰচীয়া কৰি লৈ পুহিছিল আৰু খেতি-বাতি কৰিছিল। তেওঁলোকে গৰু-ম'হ, ভেঁড়া, ছাগলী আদি পুহিছিল। প্রধান খেতি আছিল বার্লি, ঘেঁহু আৰু ধান। ইনামগাঁৱত ধানৰ বীজ উদ্ধাৰ হৈছে। কিন্তু তাম্রযুগৰ সামগ্রী উদ্ধাৰ হোৱা কোনো স্থানতে নাঙল-কোৰ আদি উদ্ধাৰ হোৱা নাই। মানুহে সাধাৰণতে মাটিৰ ইটাৰে সজা ঘৰত বাস কৰিছিল। কেৱল আহাৰ সকলেহে শিলৰ ঘৰত বাস কৰিছিল।

তাম্রযুগৰ মানুহে তামৰ বিভিন্ন সঁজুলি আৰু খাৰুৰ দৰে অলংকাৰ তৈয়াৰ কৰিছিল। কার্নেলিয়ান আৰু ষ্টিয়েটাইট আদিৰ দৰে অর্ধ-মহাৰত্ন (semi-precious) ব্যৱহাৰ কৰি মণি তৈয়াৰ কৰিছিল। মালৱাৰ পৰা যতঁৰ সদৃশ সামগ্রীও উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। কপাহী সূতাও উদ্ধাৰ হোৱালৈ চাই সেইকালৰ মানুহে কাপোৰ বব জানিছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। মাটিৰ সামগ্রী নির্মাণ আৰু কৃষিকার্যৰ কৌশলত কিছুমান আঞ্চলিক পার্থক্য দেখা গৈছে। ইনামগাঁও আৰু নেভাচাত পোৰামাটিৰ নাৰীমূর্তি পোৱা গৈছে। কায়থ সংস্কৃতিত ষাঁড় গৰু পূজাৰ প্রমাণ পোৱা গৈছে। ইয়াৰ দ্বাৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে আদিমাতৃৰ (Mother Goddess) পূজা সেই সময়তো অব্যাহত আছিল। তাম্রযুগত মৃতদেহ সমাধিস্থ কৰা হৈছিল। বাসগৃহ নির্মাণৰ শৈলী আৰু মৃতদেহ সমাধিস্থ কৰাৰ পদ্ধতিৰ পৰা সেই যুগৰ সমাজত থকা কিছুমান সামাজিক স্তৰীকৰণৰো আভাস পোৱা যায়।

তাম্রযুগৰ অৱশেষ উদ্ধাৰ হোৱা কিছুমান অঞ্চল হৰপ্পা সভ্যতাতকৈও আগতে বিকশিত হোৱা, আন কিছুমান সমসাময়িক অথবা পৰৱর্তী সময়ৰ। কালিবাংগান (ৰাজস্থান), বনৱালী (হাৰিয়ানা) আৰু কোট দিজি (সিন্ধ) তাম্রযুগীয় বসতিবোৰ হৰপ্পা সভ্যতাৰো আগৰ। কায়থ সংস্কৃতিত (মধ্য প্রদেশ / ২০০০-১৮০০ খৃষ্টপূর্ব) প্রাক্-হৰপ্পা সভ্যতাৰ কিছু উপাদান ধৰা পৰিছে। আন বহুতো ক্ষেত্রত অৱশ্যে হৰপ্পা সভ্যতাৰ প্রভাৰ এই সংস্কৃতিত স্পষ্ট।

নাভদাটোলিৰ মালৱা সংস্কৃতি (১৭০০-১২০০ খৃষ্টপূর্ব) আৰু মহাৰাষ্ট্রৰ জোৰৱে সংস্কৃতিক (১৪০০-৭০০ খৃষ্টপূর্ব) অনা-হৰপ্পান তাম্রযুগীয় সংস্কৃতি বুলি কোৱা হয়। দক্ষিণ ভাৰতৰ বহুতো তাম্রযুগীয় সংস্কৃতিয়ে লোৰ ব্যৱহাৰ আৰম্ভ কৰাৰ ফলত সেই সংস্কৃতিবোৰৰ লৌহ সংস্কৃতিলৈ ৰূপান্তৰ ঘটিছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক -

(ক) খাদ্য উৎপাদনকাৰী যুগৰ প্রধান শস্য আছিল বার্লি আৰু ঘেহু।

(খ) মেহৰগড়ৰ বাসিন্দাই হাতেৰে সজা মাটিৰ ইটাৰে গঠা ঘৰত বাস কৰিছিল।

(গ) আহাৰ সংস্কৃতিৰ লোকে মাটিৰ ঘৰত বাস কৰিছিল।

(ঘ) তাম্রযুগৰ সম্প্রদায়বোৰে নাঙল-কোৰ ব্যৱহাৰ কৰাৰ প্রমাণ পোৱা গৈছে।

প্রশ্ন নং ৪ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক-

(ক) নৱপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে খেতি চপাবলৈ ..... ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

(খ) প্রাৰম্ভিক গ্রাম বসতি স্থাপন কৰা মানুহবোৰে ..... ৰে তৈয়াৰী অলংকাৰ পিন্ধিছিল।

(গ) তাম্রযুগৰ মানুহে ..... মাটিৰ সামগ্রী তৈয়াৰ কৰিছিল।

(ঘ) ..... সংস্কৃতিত ষাঁড়গৰুৰ পূজা প্রচলিত আছিল।

২.১০ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে যে-

- প্রাগৈতিহাসিক কালৰ (২,০০,০০০ বর্ষ আগৰ পৰা ২,০০০ খৃষ্টপূর্বলৈ) সামৰণিত মানৱ জাতিৰ ইতিহাসে লিখিত ৰূপ পালে । প্রাগ্-ঐতিহাসিক কালক তিনিটা ভাগত ভগোৱা হৈছে- প্রত্নপ্রস্তৰ যুগ (২,০০,০০০ খৃষ্টপূর্ব -৯,০০০ খৃষ্টপূর্ব) মধ্যপ্রস্তৰ যুগ (৯০০০ খৃষ্টপূর্ব -৪,০০০ খৃষ্টপূর্ব) আৰু নৱপ্রস্তৰ যুগ (৪০০০ খৃষ্টপূর্ব -২,০০০ খৃষ্টপূর্ব)।
- প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ পাৰিপাৰ্শ্ব অতি শীতল আছিল। সেই সময়ত পৃথিৱীখন বৰফেৰে ঢাক খাই আছিল। প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহ অঘৰী আছিল। তেওঁলোকৰ কৃষি সম্পর্কীয় কোনো জ্ঞান নাছিল। সেই যুগৰ মানুহে চিকাৰ কৰিবলৈ খহটা শিলেৰে নির্মিত সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। অৱশ্যে প্রত্নপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে ছবি আঁকিব পাৰিছিল।
- মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ আৰম্ভণিতে মানুহ অঘৰী আছিল। কিন্তু এই যুগৰ শেষৰফালে মানুহে জীৱ-জন্তু পোহ মনাবলৈ শিকিছিল। এই যুগৰ বতৰ প্রত্নপ্রস্তৰ যুগতকৈ গৰম আছিল। মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে অলপ-অচৰপকৈ আদিম পদ্ধতিৰ কৃষিকার্যও আৰম্ভ কৰিছিল। এই যুগত শিলৰ পাতল টুকুৰাৰে নির্মিত তৰোৱাল /চুৰি / কটাৰীৰ দৰে ধাৰাল সঁজুলি ব্যৱহৃত হৈছিল। মধ্যপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহে ছবিৰ জৰিয়তে তেওঁলোকৰ জীৱনৰ গুৰুত্বপূর্ণ ঘটনাৱলী প্রদর্শিত কৰিছিল।

- নৱপ্রস্তৰ যুগৰ আৰম্ভণি হোৱাৰ লগে লগে খাদ্য উৎপাদন প্রক্রিয়া আৰম্ভ হৈছিল। নৱপ্রস্তৰ যুগত মানুহে ঘৰ সাজি বাস কৰিছিল। তেওঁলোকে খেতি কৰিছিল আৰু জীৱ-জন্তু পুহিছিল। চকা, মাটিৰে নির্মিত সামগ্রী আৰু জুইৰ ব্যৱহাৰ কৰাৰ কথা গম পোৱা যায়। নৱপ্রস্তৰ যুগৰ সামৰণিৰ ফালে মানুহে ধাতুৰ ব্যৱহাৰ শিকিছিল। তেওঁলোকে ব্যৱহাৰ কৰা শিলৰ সঁজুলিবোৰ আগতকৈ অধিক মসৃন হৈ পৰিছিল। পাৰিপার্শ্বিকতাজনিত পৰিৱর্তনে নৱপ্রস্তৰ যুগৰ মানুহক খেতিৰ অনুশীলন কৰাত সহায় কৰিছিল।
- খাদ্য উৎপাদনে মানুহক স্থায়ীভাৱে বসতি কৰাত সহায় কৰিছিল। মানুহে গাওঁ পাতিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। বিভিন্ন নক্সাখচিত মাটিৰ সামগ্রী নির্মাণ, জীৱ-জন্তু ঘৰচীয়াকৰণ আৰু খেতি আছিল ভাৰতীয় উপমহাদেশৰ প্রাৰম্ভিক গ্রাম বসতিৰ দুটামান গুৰুত্বপূর্ণ দিশ।
- নৱপ্রস্তৰ যুগৰ পাচতেই তাম্রযুগ আৰম্ভ হৈছিল। এই যুগৰ মানুহে তামেৰে নির্মিত সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁলোকে ক'লা আৰু ৰঙা মাটিৰ বাচন তৈয়াৰ কৰিছিল। তাম্রযুগৰ মানুহে কপাহী কাপোৰো ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

২.১১ অধিক জানিবলৈ

1) Kosambi, D.D. (2001): *The cultural and Civilization of Ancient India in Historical Outline*, Vikas Publishing House.

2) Thapar, Romila(2003): *The Penguin History of Early India, from the origins to AD 1300* , Penguin Books India.

3) Singh, Upinder (2009): *A History of Ancient and Early Medieval India, from the Stone Age to the 12th Century*, Pearson.

২.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) শুদ্ধ (খ) শুদ্ধ (গ) শুদ্ধ (ঘ) অশুদ্ধ

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) প্রত্নপ্রস্তৰ (খ) মধ্যপ্রস্তৰ (গ) মধ্য প্লাইষ্টোচীন কাল (ঘ) মধ্য প্রস্তৰ

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) শুদ্ধ(খ) শুদ্ধ (গ) অশুদ্ধ (ঘ) অশুদ্ধ

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) কাঁচি (খ) ষ্টিয়েটাইট মণি (গ) ৰঙা আৰু কমলা ৰঙৰ (ঘ) কায়থ

২.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ঃ পাৰিপাৰ্শ্ব বিজ্ঞানৰ এটি সংজ্ঞা দিয়ক।

প্ৰশ্ন ২ঃ প্ৰত্নপ্ৰস্তৰ যুগৰ মানুহৰ জীৱন নিৰ্বাহৰ পদ্ধতিবোৰ কি কি আছিল?

প্ৰশ্ন ৩ঃ 'মাইক্ৰ'লিথ মানে কি?

প্ৰশ্ন ৪ঃ তাম্ৰযুগৰ মানুহে কেনেধৰণৰ সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰে ১৫০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ঃ প্ৰাগৈতিহাসিককালত হোৱা পাৰিপাৰ্শ্বিকতাজনিত পৰিৱৰ্তনবোৰ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ প্ৰত্নপ্ৰস্তৰ যুগৰ ভাগ তিনিটাৰ তুলনা কৰক আৰু বৈসাদৃশ্য নিৰ্ণয় কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ প্ৰাৰম্ভিক গ্ৰাম বসতি সম্পৰ্কে এটি টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ৪ঃ তাম্ৰযুগৰ মানুহৰ কৃষিকেন্দ্ৰিক জীৱন কেনেকুৱা আছিল বৰ্ণনা কৰক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰে ৫০০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ২ঃ মধ্যপ্ৰস্তৰ যুগৰ মানুহৰ জীৱন আৰু ব্যৱহৃত সঁজুলিবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক। মধ্যপ্ৰস্তৰ যুগৰ অৱশেষ উদ্ধাৰ হোৱা স্থানবোৰৰ নাম লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ প্ৰাগৈতিহাসিক কালৰ প্ৰাৰম্ভিক সময় ছোৱাতকৈ খাদ্য উৎপাদনকাৰী কালছোৱা কিহত বেলেগ?

প্ৰশ্ন ৩ঃ প্ৰাৰম্ভিক গ্ৰাম বসতি সম্পৰ্কে এটি চমুটোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ৪ঃ প্ৰাগৈতিহাসিক কালৰ প্ৰাৰম্ভিক সময়ছোৱা আৰু তাম্ৰযুগৰ মাজত কি কি প্ৰভেদ আছে?

*** ***** ***

অধ্যায় ৩ ঃ হৰপ্পা সভ্যতা

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ উৎপত্তি আৰু প্ৰাৰম্ভিক বসতি

৩.৩.১ নগৰ আৰু ইয়াৰ বাসিন্দা

৩.৩.২ অৰ্থনৈতিক জীৱন

৩.৪ ধৰ্মীয় অনুশীলন

৩.৫ নগৰীয়া জীৱনৰ পতন

৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৭ অধিক জানিবলৈ

৩.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- হৰপ্পা সভ্যতাৰ উৎপত্তি আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- হৰপ্পা সভ্যতাৰ যুগৰ মানুহৰ নগৰীয়া জীৱনৰ বিষয়ে বুজিব পাৰিব,
- হৰপ্পা সভ্যতাৰ যুগৰ মানুহৰ ধৰ্মীয় অনুশীলনবোৰ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব,
- হৰপ্পা সভ্যতাৰ পতনৰ আঁৰৰ কাৰণবোৰ আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৩.২ পৰিচয়

১৯২২-২৩ চনত প্ৰত্নতত্ত্ববিদ ৰাখালদাস বেনাৰ্জী, দয়াৰাম চাহনি আৰু ছাৰ জন মাৰ্শ্বালে চলোৱা খনন কাৰ্যৰ সময়ত হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰো নামৰ নগৰত গঢ় লৈ উঠা এক প্ৰাচীন সভ্যতাৰ ধ্বংসাৱশেষ আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। বৰ্তমানৰ পাকিস্তানৰ পঞ্জাৱ প্ৰদেশৰ মোটেগোমাৰি জিলাত হৰপ্পা আৰু সিন্ধ প্ৰদেশৰ লাৰকানা জিলাত মহেঞ্জোদাৰো নগৰখন অৱস্থিত আছিল। এই অঞ্চল দুটাৰ লগতে দাঁতি কাষৰীয়া আন বহুতো অঞ্চলত আৱিষ্কৃত হোৱা ধ্বংসাৱশেষবোৰে ইয়াকে প্ৰমাণ কৰে যে কেইবা হাজাৰ বছৰ আগতে সমগ্ৰ অঞ্চলটোতে এটা অতি উন্নত সভ্যতা গঢ় লৈ উঠিছিল। এই সভ্যতা নিশ্চিতভাৱে বৈদিক সভ্যতাতকৈ প্ৰাচীন। খনন কাৰ্যৰ দ্বাৰা উদ্ধাৰ কৰা বেছিভাগ নগৰেই সিন্ধু নদীৰ পাৰত অৱস্থিত আছিল। সেয়েহে এই সভ্যতাটোক সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা বুলিও কোৱা হয়। যিহেতু হৰপ্পা নগৰৰ ভগ্নাৱশেষ পোন

প্রথমে আৱিষ্কৃত হৈছিল সেয়েহে কিছুমান পণ্ডিতে ইয়াক হৰপ্পা সভ্যতাও বোলে। এই অধ্যায়টিত হৰপ্পা সভ্যতাৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰা হ'ব।

৩.৩ উৎপত্তি আৰু প্রাৰম্ভিক বসতি

অতি দুর্ভাগ্যৰ কথা এয়ে যে সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ কোনো লিখিত তথ্য পাবলৈ নাই। খনন কার্যত বিভিন্ন স্থানত উদ্ধাৰ হোৱা সিন্ধু চীল-মোহৰবোৰত অংকিত চিত্রভাষাৰ (pictorial language) সংকেত ভঙাত পণ্ডিতসকল ব্যর্থ হৈছে। ইয়াৰ ফলত হৰপ্পাৰ বাসিন্দা আৰু তেওঁলোকৰ জীৱনশৈলী সম্পর্কে জ্ঞান আহৰণ কৰিবলৈ আমি কেৱল গৃহ নির্মাণ শৈলীৰ ওপৰতে নির্ভৰশীল হ'বলগীয়া হৈছে। হৰপ্পা, মহেঞ্জোদাৰো আৰু আন এলেকাবোৰত চলোৱা খনন কার্যত উদ্ধাৰ হোৱা বিভিন্ন সামগ্রীৰ সাৱধানে কৰা পৰীক্ষাই হ'ল এই প্রাচীন সভ্যতাটোৰ বিষয়ে আমি আহৰণ কৰা জ্ঞানৰ প্রধান উৎস। এই জড় সামগ্রীবোৰেই কিন্তু আমাক এটা উন্নত প্রাচীন সভ্যতাৰ যুগত বাস কৰা লোকৰ বিভিন্ন তথ্য দিছে।

ইতিহাসে ঢুকি নোপোৱা যুগৰ হৰপ্পা সভ্যতাৰ সময়পঞ্জী নির্ধাৰণ কৰাটো এটা অতি দুৰূহ কাম। ভাৰতৰ বাহিৰৰ বিভিন্ন সমসাময়িক অঞ্চলত হৰপ্পাৰ চীল-মোহৰ আৱিষ্কাৰ হোৱা, বিভিন্ন অঞ্চলৰ পৰা সংগ্রহ কৰা C-14 সাৰণিক বিন্যাসত (determinations) থকা তাৰতম্য, উৎপত্তি আৰু পূব তথা দক্ষিণ অঞ্চলৰ কেন্দ্রীয় তথা-দাঁতিকাষৰীয়া এলেকাবোৰত হোৱা সভ্যতাটোৰ বিকাশ কালৰ মাজত থকা সময়ৰ ব্যৱধান, ভাৰতলৈ আর্যসকলৰ আগমনৰ পৰম্পৰাগত তথ্য আদি বিভিন্ন কাৰকে এই সময়পঞ্জী নির্ধাৰণত অসুবিধাৰ সৃষ্টি কৰি আহিছে। সেয়েহে বিভিন্ন পণ্ডিতে নিজ নিজ গৱেষণাৰ আধাৰত হৰপ্পা সভ্যতাৰ উৎপত্তি সম্পর্কে ভিন ভিন সময় উল্লেখ কৰিছে। ছাৰ জন মার্শ্বালৰ মতে হৰপ্পা সভ্যতাৰ খৃষ্টপূর্ব ৩২৫০ বছৰৰ পৰা খৃষ্টপূর্ব ২৭৫০ বছৰৰ ভিতৰত বিকাশ ঘটিছিল। আনহাতে ছাৰ এম. হুইলাৰৰ মতে খৃষ্টপূর্ব ২৫০০ বছৰৰ পৰা খৃষ্টপূর্ব ২৫০০ বছৰৰ ভিতৰত হৰপ্পা সভ্যতা বিকশিত হৈছিল।

ৰেডিঅ'-কার্বন ডেটিং (Radio-Carbon dating) পদ্ধতিৰ উদ্ভাৱন হ'ল প্রত্নতাত্বিক আৱিষ্কাৰৰ বাবে বৰদানস্বৰূপ। এই পদ্ধতিৰে বিভিন্ন হৰপ্পা অঞ্চলত উদ্ধাৰ হোৱা বিভিন্ন সামগ্রীৰ সময় জুখি উলিওৱা হৈছে। বিভিন্ন অঞ্চলৰ C-14 নমুনা পৰীক্ষা কৰি ড° ডি.পি. আগ্রৱালে এই সভ্যতাৰ মুঠ বিকাশ কাল খৃষ্টপূর্ব ২৩০০-১৭৫০ বর্ষ বুলি মত প্রকাশ কৰিছে। হৰপ্পা সভ্যতাৰ পতনৰ কাৰণ ইয়াতকৈ অধিক অস্পষ্ট। অনুমানৰ ভিত্তিত কোৱা হয় যে পৰিপক্ক হৰপ্পা সংস্কৃতি খৃষ্টপূর্ব ১৭৫০ মানত ধ্বংস হৈছিল। হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ পতন ঘটাৰ পাচত চান্দুদাৰো আৰু অন্য অঞ্চলৰ বিকাশ হৈছিল। এনে বিকাশক হৰপ্পা সভ্যতাৰ শেষৰ ফালে হোৱা অথবা উত্তৰ-হৰপ্পা বিকাশ বুলি কোৱা হয়। অর্থাৎ পৰিপক্ক হৰপ্পা সভ্যতা পাঁচশ বছৰতকৈ অধিক কাল বর্তি থকা নাছিল।

চিত্র ৩.১ সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতাৰ মোহৰ

উৎস ঃ Google Images

জানি থোৱা ভাল

পৰৱর্তীসময়ত হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোৰ লগতে আন বহুতো স্থানত সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ অৱশেষ উদ্ধাৰ হৈছে। এইবোৰৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য স্থান কেইখনমান হ'ল লোথাল (গুজৰাট), চান্হুদাৰো (সিন্ধ), কালিবাংগান (ৰাজস্থান), ৰূপাৰ (হাৰিয়ানা)। এই স্থানবোৰত উদ্ধাৰ হোৱা প্রত্নতাত্বিক অৱশেষবোৰে সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ ঐতিহাসিক চৰিত্র অধ্যয়নত আমাক সহায় কৰে।

৩.৩.১ নগৰ আৰু ইয়াৰ বাসিন্দা

সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ আকর্ষণীয় অৱশেষে ইয়াকে ইংগিত দিয়ে যে ই আছিল এক নগৰীয়া সভ্যতা। আন অর্থত, নগৰ-চহৰক কেন্দ্র কৰি এই সভ্যতা ঠন ধৰি উঠিছিল। ভগ্নাৱশেষবোৰৰ পৰা উল্লেখযোগ্য নগৰ পৰিকল্পনা আৰু উৎকৃষ্ট নলা-নর্দমা ব্যৱস্থাৰ নিদর্শন পোৱা গৈছে। তলত এই সভ্যতাৰ ভগ্নাৱশেষৰ পৰা লাভ কৰা কেইটামান আকর্ষণীয় বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা হ'ল।

বাসগৃহবোৰ সংখ্যাত যথেষ্ট আৰু আকাৰত ভিন ভিন আছিল। ঘৰবোৰ সুন্দৰভাৱে পোৱা ইটাৰে নির্মিত আছিল। প্রায় প্রতিটো ঘৰতে একোটা কুঁৱা, একোটা পাকঘৰ, একোটা স্নানাগাৰ আৰু নর্দমা ব্যৱস্থা আছিল। ব্যক্তিগত নর্দমাবোৰ ঘাইপথত থকা নর্দমাৰ সৈতে সংলগ্ন আছিল। নগৰবোৰৰ পথবোৰ আছিল পোন। পথবোৰ ঠাইভেদে ৯ ৰ পৰা ৩৪ ফুটলৈকে বহল আছিল। মূল পথবোৰৰ সৈতে সৰু আলি আৰু উপ-পথবোৰ জোৰা লাগিছিল। সিন্ধু উপত্যকাৰ প্রাচীন নগৰীয়া জীৱনৰ আন এটা গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্য আছিল পথৰ দাঁতিত জ্বলা চাকি (Street lights) । এই আটাইবোৰ সা-সুবিধাৰ পৰা সহজেই অনুমান কৰিব পাৰি যে হৰপ্পাৰ নগৰবোৰৰ পৰিকল্পনা বর্তমানৰ আধুনিক নগৰ পৰিকল্পনাৰ দৰেই উন্নতমানৰ আছিল।

ভগ্নাৱশেষবোৰৰ ভিতৰত সবাতোকৈ বৃহৎ প্রত্নতাত্বিক আৱিষ্কাৰটো হ'ল মহেঞ্জোদাৰোৰ বিশাল স্নানাগাৰ (Great Bath)। ই আছিল এটা ৰাজহুৱা গা-

ধোৱা ঘৰ। ঘৰটো দীঘলে ১৮০ ফুট আৰু পথালিয়ে ১০৮ ফুট আছিল। সাঁতোৰা পুখুৰীটো (bathing pool) আছিল ৩৯ ফুট দীঘল, ২৩ ফুট বহল আৰু ৮ ফুট দ'। সাঁতোৰা পুখুৰীটোৰ চাৰিওদিশে বিভিন্ন গেলাৰী আৰু কক্ষ আছিল। আশ্চর্যকৰ কথা এয়ে যে এটা আধুনিক চুইমিং পুলৰ দৰে হৰপ্পাৰ ৰাজহুৱা সাঁতোৰা পুখুৰীটোৰ পুৰণি পানী উলিয়াই দি নতুন পানী ভৰাব পৰা ব্যৱস্থা আছিল। স্নানাগাৰত গৰম পানীৰে গা ধুব পৰা ব্যৱস্থাও আছিল।

চিত্র ৩.২ বিশাল স্নানাগাৰ

উৎস ঃ Google Images

বিশাল স্নানাগাৰৰ উপৰি হৰপ্পা খননত এলানি দীঘলীয়া ৰাজহুৱা ভৱন আৱিষ্কৃত হৈছে। এই ভৱনলানি সম্ভৱতঃ ৰাজহুৱা শস্যাগাৰ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। এনে শস্যাগাৰবোৰৰ ভিতৰত সবাতোকৈ ডাঙৰটো, যাক বিশাল শস্যাগাৰ (G reat Granary) নাম দিয়া হৈছে, হৰপ্পাত আৱিষ্কৃত হৈছে। এই শস্যাগাৰটো দীঘলে ১৬৯ ফুট আৰু পুতলে ১৩৫ ফুট। ভৱনটোৰ ভিতৰত বহুতো সৰু সৰু কক্ষ আছিল।

চিত্র ৩.৩ বিশাল শস্যাগাৰ

উৎস ঃ Google Images

সিন্ধু উপত্যকাৰ সমৃদ্ধ নগৰবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ অন্তত এইবাৰ আমি এনে সুপৰিকল্পিত নগৰবোৰত বাস কৰা লোকসকলৰ বিষয়ে কিছু ধাৰণা কৰি লও আহক। সিন্ধু উপত্যকাৰ খনন কাৰ্যৰ পৰা অনুমান কৰা হৈছে যে সেই সময়ৰ সমাজত সম্ভৱতঃ চাৰি শ্ৰেণীৰ মানুহে বাস কৰিছিল- শিক্ষিত শ্ৰেণী, যোদ্ধা শ্ৰেণী, ব্যৱসায়ী আৰু সুকুমাৰ শিল্পৰ লগত জড়িতসকলৰ শ্ৰেণী আৰু শ্ৰমিক শ্ৰেণী। শিক্ষিত শ্ৰেণীত পুৰোহিত, জ্যোতিষী, চিকিৎসকসকলক ধৰা হৈছিল। ভগ্নাৱশেষৰ মাজত দূৰ্গ আৰু প্ৰাসাদৰ উপস্থিতি দেখা গৈছে। ইয়াৰ পৰা সিন্ধু উপত্যকাত এটা শাসক অথবা যোদ্ধা গোষ্ঠীৰ উপস্থিতি গম পোৱা যায়। তেওঁলোকৰ প্ৰধান কৰ্তব্য আছিল ৰাজ্যৰ ভূমি আৰু প্ৰজাক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰা। ব্যৱসায়ী তথা সোণাৰী, বোৱনি, বাঢ়ৈ, ৰাজমিস্ত্ৰী আদিয়ে সমাজৰ তৃতীয় শ্ৰেণীটো গঠন কৰিছিল। সবাতোকৈ নিম্ন শ্ৰেণীটোৰ সদস্য আছিল কায়িক পৰিশ্ৰম কৰা শ্ৰমিক, দিন হাজিৰা কৰা লোক, ঘৰুৱা ভৃত্য আদি।

সিন্ধু উপত্যকাৰ মানুহে নিৰামিষ আৰু আমিষ দুয়ো ধৰণৰ খাদ্যই গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁলোকে বিভিন্ন ধৰণৰ ফল-মূলৰ লগতে ঘেঁহু, বার্লি, চাউল, গাখীৰ, ছাগলী মাংস, গাহৰি মাংস, গৰু মাংস ইত্যাদি খাইছিল। সেই যুগৰ মানুহে কপাহী আৰু ঊণী কাপোৰ পৰিধান কৰিছিল। খননৰ সময়ত পোৱা টাকুৰীৰ (spindles) পৰা অনুমান কৰা গৈছে যে সেই সময়ছোৱাত এক শিপিনী সম্প্ৰদায়ো আছিল। পুৰুষ-মহিলা উ ভয়েই অলংকাৰ পিন্ধিছিল। অলংকাৰবোৰ সোণ, ৰূপ, ব্ৰঞ্জ, হাতীদাঁত আদিৰে গঢ়া হৈছিল।

হৰপ্পা যুগৰ মানুহে স্নানদ্ৰব্য (toiletry) আৰু প্ৰসাধন দ্ৰব্য (cosmetics) প্ৰস্তুত কৰাৰ কলা জানিছিল। স্নানদ্ৰব্য ৰখা বাকচবোৰ হাতীদাঁত, নানা ধাতু, মাটি আৰু শিলেৰে তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। নতুন দিল্লীত থকা ৰাষ্ট্ৰীয় সংগ্ৰহালয়ৰ 'হৰপ্পান গেলাৰী'ত সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ নিদৰ্শন হিচাপে নানা ধৰণৰ অলংকাৰ আৰু প্ৰসাধন সামগ্ৰী ৰখা হৈছে।

সিন্ধু উপত্যকাৰ খননত বস্ত্ৰ আৰু অলংকাৰৰ লগতে আচবাব-পত্ৰ, বাচন-বৰ্তন, পুতলা আদিৰ দৰে আন বহুতো ঘৰুৱা ব্যৱহাৰ্য সামগ্ৰী উদ্ধাৰ হৈছে। অধিকাংশ বাচন-বৰ্তনেই মাটি আৰু শিলেৰে সজা হৈছিল। চুৰি, বেজী, কুঠাৰ আদিৰ দৰে অন্য ঘৰুৱা সামগ্ৰীবোৰ ব্ৰোঞ্জ আৰু তামেৰে সজা হৈছিল। সকলোবোৰ সামগ্ৰী সুন্দৰভাৱে পালিচ কৰা আৰু নানা নক্সাৰে সুশোভিত কৰা হৈছিল।

খেল-ধেমালি আৰু আমোদ-প্ৰমোদ হয়তো হৰপ্পা যুগৰ বাসিন্দাৰ জীৱনৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অংগ আছিল। পাশাখেল এটা জনপ্ৰিয় সময় কটোৱা খেল আছিল। একেদৰেই জনপ্ৰিয় আছিল চিকাৰ কাৰ্য। ল'ৰা-ছোৱালীয়ে মাটিৰ পুতলাৰে খেলিছিল। হৰপ্পা সভ্যতাৰ লোকে ঘৰত চৰাই পুহিছিল। হয়তো তেওঁলোকে বিভিন্ন চৰাইৰ যুঁজ উপভোগ কৰিছিল।

চিত্র ৩.৪ সিন্ধু সভ্যতাৰ মাটিৰ পুতলা
উৎস ঃ Google Images

জানি থোৱা ভাল

চান্হুদাৰোত মাটিৰ পুতলা সবাতোকৈ বেছিকৈ উদ্ধাৰ হোৱাৰে চাই তাত হৰপ্পা সভ্যতাৰ যুগত পুতলা বানোৱা উদ্যোগ আছিল বুলি অনুমান কৰা হয়।

৩.৩.২ অর্থনৈতিক জীৱন

আটকধুনীয়া নগৰ আৰু এনে নগৰত বাস কৰা লোকৰ সংখ্যা অনুমান কৰি কোৱা হয় যে সিন্ধু উপত্যকাৰ মানুহ আর্থিকভাৱে স্বচ্ছল আছিল। কৃষি, ব্যৱসায়-বাণিজ্য, সংযোগ আদিৰ দৰে বিভিন্ন কাৰকে অর্থনৈতিক বিকাশত অৰিহণা যোগাইছিল।

হৰপ্পাৰ নাগৰিকৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূর্ণ জীৱিকাবোৰৰ এটা আছিল কৃষি । সিন্ধু নদী আৰু ইয়াৰ উপনৈবোৰে উপত্যকাটো কৃষিকর্মৰ বাবে সাৰুৱা কৰি ৰাখিছিল। ফলত অঞ্চলবোৰত যথেষ্ট পৰিমাণে শস্য উৎপাদন হৈছিল। হৰপ্পাৰ বিশাল শস্যাগাৰ আৰু আন আন অঞ্চলত আৱিষ্কৃত শস্যাগাৰবোৰে সভ্যতাটোৰ বৃহৎ উৎপাদনশীলতাৰ প্রমাণ দাঙি ধৰে। সেই যুগৰ প্রধান কৃষিজাত সামগ্রীবোৰ আছিল ঘেঁহু, বার্লি, ধান, কপাহ, নানা প্রকাৰৰ শাক-পাচলি আৰু ফলমূল।

জীৱিকা অর্জনৰ আন এক গুৰুত্বপূর্ণ উপায় আছিল জীৱ-জন্তু পোহনীয়া কৰা কাম। হৰপ্পা যুগৰ মানুহে গাখীৰৰ বাবে আৰু বয়-বস্তু কঢ়িয়াবলৈ জন্তু পোহ মনাইছিল। গাখীৰৰ বাবে তেওঁলোকে গৰু, ভেঁড়া, গাহৰি আদি পুহিছিল। বয়-বস্তু

কঢ়িয়াবলৈ তেওঁলোকে উট, বলদগৰু, ম'হ, গাধ, হাতী আদি পুহিছিল। ঘোঁৰা পুহিছিলনে নাই সেই বিষয়ত কিছু সন্দেহ আছে। কাৰণ এতিয়ালৈকে হৰপ্পা খননত ঘোঁৰা সম্পৰ্কীয় কোনো প্ৰমাণ উদ্ধাৰ হোৱা নাই।

হৰপ্পা সভ্যতাৰ অৰ্থনৈতিক জীৱনৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ আছিল ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্য। হৰপ্পাৰ নাগৰিকে ভাৰতৰ আন অংশৰ লগতে পশ্চিম আৰু উত্তৰ এছিয়া, ইজিপ্ত আৰু বেবিলনৰ দৰে পৃথিৱীৰ আন বহুতো অঞ্চলৰ সৈতে বাণিজ্যিক লেন-দেন কৰিছিল। হৰপ্পা সভ্যতাৰ লগত জড়িত কিছু প্ৰমাণ চুমেৰিয়াতো উদ্ধাৰ হৈছে। ইয়াৰ দ্বাৰা সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা আৰু চুমেৰীয় সভ্যতাৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ কথা গম পোৱা যায়। সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাই প্ৰধানতঃ কাপোৰ ৰপ্তানি কৰিছিল আৰু তাৰ বিনিময়ত বাহিৰৰ সমসাময়িক পৃথিৱীখনৰ পৰা সোণ, ৰূপ, তাম আৰু মূল্যবান পাথৰ আমদানি কৰিছিল।

এটা সুস্থ বাণিজ্য ব্যৱস্থা বৰ্তি থকাৰ প্ৰধান চৰ্ত হ'ল এটা উন্নত আৰু সুৰক্ষিত যোগাযোগ ব্যৱস্থা। হৰপ্পাৰ বাসিন্দাই নদী আৰু সাগৰীয় পথেৰে বৈদেশিক বাণিজ্য চলাইছিল। হৰপ্পাৰ মোহৰবোৰত দেখিবলৈ পোৱা নাও আৰু জাহাজৰ প্ৰতিচ্ছবিবোৰে এই কথাৰ সত্যতা নিশ্চিত কৰে। লোথাল আৰু মহেঞ্জোদাৰো সম্ভৱতঃ সিন্ধু উপত্যকাৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বন্দৰ আছিল। আন্তঃনগৰীয় বেপাৰৰ বাবে স্থানীয় নদীপথ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ তলৰ অংশ দুটা শুদ্ধকৈ মিলাওক-

(ক) লাৰকানা	(১) হৰপ্পা
(খ) বিশাল স্নানাগাৰ	(২) সিন্ধু প্ৰদেশৰ এখন জিলা
(গ) বিশাল শস্যাগাৰ	(৩) এটা বন্দৰ
(ঘ) লোথাল	(৪) মহেঞ্জোদাৰো

প্ৰশ্ন নং ২ঃ শুদ্ধ উত্তৰটো বাছি উলিয়াওক-

(ক) ১৯২২-২৩ চনত দুজন / তিনিজন / চাৰিজন প্ৰত্নতত্ত্ববিদে হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰো আৱিষ্কাৰ কৰিছিল।

(খ) হৰপ্পা সভ্যতাৰ যুগত মানুহৰ মাজত জনপ্ৰিয় সময় কটোৱা ধেমালি আছিল পাশাখেল/ ঘোঁৰাত উঠা/ জীৱ-জন্তুৰ যুদ্ধ।

(গ) হৰপ্পা সভ্যতাৰ যুগত মানুহৰ এটা প্ৰধান জীৱিকা আছিল কৃষি/ ৰেচন উদ্যোগ/ উদ্যানকৃষি।

(ঘ) সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ যুগৰ মানুহে পূব/ পশ্চিম/ দক্ষিণ এছিয়াৰ বিভিন্ন অংশৰ সৈতে বাণিজ্যিক সম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰিছিল।

৩.৪ ধর্মীয় অনুশীলন

প্রত্নতাত্বিক ধ্বংসাৱশেষৰ পৰা হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোৰ বাসিন্দাৰ ধর্মীয় জীৱনৰ বিষয়ে বহুতো কথা গম পোৱা গৈছে। আকর্ষণীয় কথাটো হ'ল খনন কার্য চলোৱা স্থানত কোনো মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষ উদ্ধাৰ হোৱা নাই। কিন্তু বিভিন্ন স্থানত যথেষ্ট সংখ্যক চীল-মোহৰ আৰু পোৰামাটিৰ মূর্তি উদ্ধাৰ হৈছে। ইয়াৰ পৰাই গম পোৱা গৈছে যে সিন্ধু উপত্যকাৰ বাসিন্দাসকল মূর্তি উপাসক আছিল। সেই যুগৰ মানুহে হয়তো সৃষ্টিৰ উৎস হিচাপে এক নাৰীশক্তিক বিশ্বাস কৰিছিল। এই নাৰীশক্তিক দেৱী মাতৃ (Mother Goddess) , প্রকৃতি দেৱী (Nature Goddess) অথবা ঐশ্বৰিক মাতৃ (Divine Mother) বুলি উপাসনা কৰা হৈছিল।

সমগ্র উপত্যকাটোৰ বিভিন্ন অঞ্চলত যথেষ্ট পৰিমাণৰ দেৱীমূর্তি উদ্ধাৰ হোৱাৰে চাই ধৰিব পাৰি যে সিন্ধু উপত্যকাত প্রচলিত ধর্মত দেৱী মাতৃয়ে এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। দেৱীমাতৃৰ লগতে এগৰাকী পুৰুষ দেৱতাৰো উপাসনা হৈছিল। মহেঞ্জোদাৰোৰ মোহৰত এই দেৱতাজনক 'য়োগী'মুদ্রাত বহি থকাৰ ৰূপ খোদিত কৰা হৈছিল। দেৱতাৰ মুখ তিনিখন, শিৰস্ত্রাণত শিং আৰু চৌপাশে বহুতো জন্তু খোদিত কৰা আছে। এই আটাইবোৰ বৈশিষ্ট্য বিবেচনা কৰি পণ্ডিতসকলে এই দেৱতাজনক শিৱ পশুপতি অথবা জন্তুৰ ঈশ্বৰৰ এটা ৰূপ বুলি চিনাক্ত কৰিছে। পুৰুষ দেৱতাজনৰ শিৱৰ সৈতে সাদৃশ্য থকা কথাটো সবল কৰি তুলিছে খনন কার্যত উদ্ধাৰ হোৱা অবিকল শিৱ লিংগ সদৃশ আন কিছুমান শিলৰ সামগ্রীয়ে। আৱিষ্কাৰবোৰ পৰীক্ষা কৰি চাই ইয়াকো গম পোৱা গৈছে যে হৰপ্পা সভ্যতাৰ যুগৰ মানুহে গছ, পানী আৰু জুইকো পূজা কৰিছিল। কিছুমান মোহৰত থকা স্বস্তিকা প্রতীকটোৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে সেই যুগত সূর্য দেৱতাৰ উপাসনাও প্রচলিত আছিল। স্বস্তিকা হ'ল সূর্য দেৱতাৰ উপাসনাও প্রচলিত আছিল। স্বাস্তিকা হ'ল সূর্য দেৱতাৰ প্রতীক। জড়োপাসনা (Animism) সম্ভৱতঃ হৰপ্পাৰ ধর্মীয় বিশ্বাসৰ এক বিশেষ দিশ আছিল।

চিত্র ৩.৪ সিন্ধু সভ্যতাৰ মাটিৰ পুতলা

উৎস ঃ Google Images

৩.৫ নগৰীয়া জীৱনৰ পতন

আগতেই উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে হৰপ্পা সভ্যতাৰ এটা সঠিক সময় ঠাৱৰ কৰাটো জটিল কাম। খনন কাৰ্যত উদ্ধাৰ হোৱা বিভিন্ন সামগ্ৰী সাৱধানে পৰীক্ষা কৰি পণ্ডিতসকলে মত পোষণ কৰিছে যে খৃষ্টপূৰ্ব ৩২০০ বছৰৰ পৰা খৃষ্টপূৰ্ব ১৭০০ বছৰমানৰ ভিতৰত হৰপ্পা সভ্যতাৰ বিকাশ ঘটিছিল আৰু এই সভ্যতা বৰ্তি আছিল।

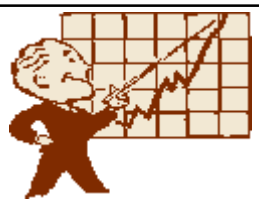
হৰপ্পা সভ্যতা এক বিশাল ভৌগলিক এলেকা জুৰি ব্যাপ্ত হৈ আছিল। ই পশ্চিমৰ বালুচিস্তান প্ৰদেশৰ সুত্কাঞ্জোদাৰোৰ পৰা পূবৰ উত্তৰ প্ৰদেশৰ আলমগীৰপুৰলৈ আৰু উত্তৰৰ জম্মু প্ৰদেশৰ মান্দাৰ পৰা দক্ষিণৰ গোদাবৰী উপত্যকাৰ দাইমাবাদলৈ বিয়পি আছিল। সামগ্ৰিকভাৱে ২২.৫০,০০০ বৰ্গকিলোমিটাৰ এলেকা সামৰি হৰপ্পা সভ্যতা বিকশিত হৈছিল। বিশ্বসভ্যতাৰ সমসাময়িক ইতিহাসত ই হ'ল সৰ্ববৃহৎ সাংস্কৃতিক মণ্ডল।

সভ্যতাৰ উত্থান আৰু পতন এক প্ৰাকৃতিক পৰিঘটনা। হৰপ্পাৰ বাসিন্দাসকলে গঢ়ি তোলা এই আকৰ্ষণীয় সভ্যতাটোও তাৰ ব্যতিক্ৰম নহ'ল। সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ পতনৰ কাৰণ হিচাপে পণ্ডিতসকলে বিভিন্ন তত্ব আগবঢ়াইছে। ইয়াৰে দুটামান বৈধ আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি বিবেচিত তত্ব হ'ল- পাৰিপাৰ্শ্বিকৰ দ্ৰুত পৰিৱৰ্তন, বানপানী আৰু ভূমিকম্পৰ দৰে প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ, নাগৰিকৰ ৰক্ষণশীল মনোভাৱ আৰু পৌৰ বোধশক্তিৰ (Civicsense) অৱনতি, বিদেশী শত্ৰুৰ আক্ৰমণ ইত্যাদি। অৱশ্যে অধিকাংশ পণ্ডিতে খৰাং পৰিস্থিতি আৰু সিন্ধু নদী তথা ইয়াৰ উপনৈবোৰে সৃষ্টি কৰা বানপানীকে হৰপ্পা সভ্যতা ধ্বংসৰ সবাতোকৈ গুৰুতৰ কাৰণ বুলি বিশ্বাস কৰে। ভূমিকম্প আন এক সম্ভাব্য কাৰক। ভূমিকম্পই সিন্ধু নদীৰ গতিপথ সলনি কৰি দিয়াৰ ফলত মহেঞ্জোদাৰোলৈ পণ্য সামগ্ৰী প্ৰেৰণ কৰা অঞ্চলবোৰ (hinterland) প্লাৱিত কৰাৰ বাবে কালক্ৰমত হৰপ্পা সভ্যতা ধ্বংস হৈছিল।

অনুশীলনী ৩.১

এই অধ্যায়টিত উল্লেখ কৰা হৰপ্পাৰ অঞ্চলবোৰৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰক। তাৰপাচত এখন মানচিত্ৰত সেই অঞ্চলবোৰ বিচাৰি উলিওৱাৰ চেষ্টা কৰক।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক -

(ক) হৰপ্পাৰ বাসিন্দাই সৃষ্টিৰ উৎস হিচাপে সম্ভৱতঃ এক স্ত্ৰীশক্তিক বিশ্বাস কৰিছিল।

(খ) স্বস্তিকা হ'ল চন্দ্ৰৰ প্ৰতীক।

(গ) হৰপ্পা সভ্যতাই এক বিশাল ভৌগলিক অঞ্চল সামৰি লৈছিল।

(ঘ) সভ্যতাৰ উত্থান-পতন এক প্ৰাকৃতিক পৰিঘটনা নহয়।

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক-

(ক) স্ত্ৰী শক্তিক ..... বুলি উপাসনা কৰা হৈছিল।

(খ) সুতকাঞ্জোদাৰো ..... ত অৱস্থিত আছিল।

(গ) হৰপ্পা সভ্যতা ধ্বংসৰ সবাতোকৈ গুৰুতৰ সম্ভাব্য কাৰকবোৰৰ মাজৰে এটা হ'ল ..... নদীত হোৱা বানপানী।

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ হৰপ্পাৰ বাসিন্দাসকলৰ ধৰ্মীয় বিশ্বাস সম্পৰ্কে কি জানে লিখক।

(প্ৰায় ৫০ টা শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

.....

.....

৩.৬ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে যে-

- হৰপ্পা সভ্যতা হ'ল ভাৰতত আৱিষ্কৃত সবাতোকৈ প্ৰাচীন সভ্যতা। সিন্ধু নদীৰ পাৰত আৱিষ্কৃত হোৱা বাবে ইয়াক সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা বুলিও জনা যায়।
- খৃষ্টপূৰ্ব ৩২০০ বৰ্ষৰ পৰা খৃষ্টপূৰ্ব ১৭০০ বৰ্ষৰ ভিতৰত এক বিশাল ভৌগলিক অঞ্চল জুৰি হৰপ্পা সভ্যতাৰ বিকাশ ঘটিছিল। ই আছিল উন্নত নগৰ পৰিকল্পনা আৰু নলা-নৰ্দমা ব্যৱস্থাৰে গঢ় লৈ উঠা এক নগৰীয়া সভ্যতা।
- হ ৰপ্পাৰ সমাজত চাৰি শ্ৰেণীৰ লোক আছিল। সিন্ধু উপত্যকাৰ বাসিন্দাসকল আৰ্থিকভাৱে স্বচ্ছল আছিল। সংযোগ ব্যৱস্থা উন্নত আছিল বাবে সেই যুগত কৃষিৰ লগতে ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰো শ্ৰীবৃদ্ধি ঘটিছিল।
- ধৰ্মৰ ক্ষেত্ৰত মানুহে মূৰ্তি আৰু পুৰুষ-স্ত্ৰী দুয়োধৰণৰ দেৱ-দেৱীৰ উপাসনা কৰিছিল। স্ত্ৰীশক্তিক সৃষ্টিৰ উৎস বুলি ভবা হৈছিল আৰু দেৱী মাতৃ, প্ৰকৃতি মাতৃ অথবা ঐশ্বৰিক মাতৃৰ উপাসনা কৰা হৈছিল। হৰপ্পা সভ্যতাৰ ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ আন এক বৈশিষ্ট্য আছিল জড়োপাসনা। অৱশ্যে সময়ৰ সোঁতত হৰপ্পা সভ্যতাৰ পতন ঘটিছিল।

৩.৭ অধিক জানিবলৈ

1) Jha, D.N. (1977), *Ancient India-An Introductory Outline*, Peoples' Publishing House, New Delhi-110055

2) Majumdar, R.C., Raychaudhuri, H.C., Datta, K. (1986). *An Advanced History of India*. New Delhi, Macmillan India Ltd.

3) Raychaudhuri, H.C. (1972). *Political History of Ancient India*. Calcutta, University of Calcutta.

৩.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) ২ (খ) ৪ (গ) ১ (ঘ) ৩

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) তিনি (খ) পাশাখেল (গ) কৃষি (ঘ) পশ্চিম

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) শুদ্ধ (খ) অশুদ্ধ (গ) শুদ্ধ (ঘ) অশুদ্ধ

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) ঐশ্বৰিক (খ) বালুচিস্তান (গ) সিন্ধু

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোত উদ্ধাৰ হোৱা প্রত্নতাত্বিক ধ্বংসাৱশেষৰ পৰা হৰপ্পা সভ্যতাৰ বাসিন্দাসকলৰ ধর্মীয় জীৱন সম্পর্কীয় তথ্য জানিব পৰা যায়। হৰপ্পা সভ্যতাৰ লোকসকল আছিল মূর্তি উপাসক। তেওঁলোকে ভগৱান শিৱৰ উপাসনা কৰিছিল। স্ত্রীশক্তিক মাতৃদেৱী, প্রকৃতি দেৱী অথবা ঐশ্বৰিক মাতৃ বুলি উপাসনা কৰা হৈছিল। স্ত্রী শক্তিক সৃষ্টিৰ উৎস বুলি বিশ্বাস কৰা হৈছিল। ইয়াৰ লগতে হৰপ্পাৰ বাসিন্দাই গছ পানী আৰু জুইৰ উপাসনা কৰিছিল।

৩.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰে ৫০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ঃ হৰপ্পাৰ সভ্যতা কোনে আৱিষ্কাৰ কৰিছিল?

প্রশ্ন ২ঃ কোনখন নদীৰ পাৰত হৰপ্পা সভ্যতাৰ বিকাশ ঘটিছিল?

প্রশ্ন ৩ঃ হৰপ্পাৰ নাগৰিকে কোনজন পুৰুষ দেৱতাৰ উপাসনা কৰিছিল?

প্রশ্ন ২ঃ হৰপ্পাৰ নাগৰিকৰ প্রধান জীৱিকা কি আছিল?

(খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰে ১৫০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ঃ হৰপ্পা সভ্যতাৰ আর্থ-সামাজিক অৱস্থাৰ বিষয়ে কি জানে লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ হৰপ্পা সভ্যতাৰ নগৰ পৰিকল্পনাৰ মুখ্য বৈশিষ্ট্যবোৰ লিখক।

প্রশ্ন ৩ঃ হৰপ্পাৰ নাগৰিকৰ ধর্মীয় জীৱন সম্পর্কে এটি চমু টোকা লিখক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰে ৩০০-৫০০ টা মান শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ঃ হৰপ্পা সভ্যতাক কিয় সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা বুলি কোৱা হয়?

প্রশ্ন ২ঃ হৰপ্পা সভ্যতাৰ পতনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৪ ঃ বৈদিক আৰু উত্তৰ-বৈদিক সভ্যতা

অধ্যায়টিৰ গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ বৈদিক সভ্যতা
৪.৩.১ আৰ্যবংশোদ্ভূত ভাৰতীয়সকল আৰু তেওঁলোকৰ উৎস
৪.৩.২ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান
৪.৩.৩ সমাজ
৪.৩.৪ অৰ্থনীতি
৪.৩.৫ ধৰ্ম
৪.৪ উত্তৰ-বৈদিক সভ্যতা
৪.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো
৪.৬ অধিক জানিবলৈ
৪.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৪.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ণ কৰি আপুনি —

- আৰ্য বংশোদ্ভূত ভাৰতীয়সকলৰ উত্থান আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ঋক্ বেদৰ ৰচনাকাল জানিব পাৰিব
- বৈদিক সভ্যতাৰ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানবোৰৰ কথা বুজি পাব
- বৈদিকসভ্যতাৰ যুগৰ সমাজ আৰু ধৰ্ম বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- উত্তৰ-বৈদিক সভ্যতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়ত আমি ভাৰতৰ প্ৰাচীনতম সভ্যতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছো।

এই অধ্যায়ত আলোচনা কৰিব খোজা সভ্যতাটো প্ৰাচীনতম সভ্যতাটোতকৈ বিভিন্ন দিশত সম্পূৰ্ণ পৃথক। সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ পতন ঘটাৰ পাচত এই সভ্যতাটোৰ উত্থান ঘটিছিল। এই সভ্যতাটো হৈছে বৈদিক সত্যতা। বৈদিক সভ্যতাৰ বিভিন্ন দিশ আমাৰ এই অধ্যয়টোৱে সামৰি লৈছে। লগতে উত্তৰ-বৈদিক সভ্যতাৰো আলোচনা কৰা হৈছে।

৪.৩ বৈদিক সভ্যতা

হৰপ্পা সভ্যতাৰ পাচত ভাৰতত বৈদিক অথবা ঋক্‌বৈদিক সভ্যতাৰ উত্থান ঘটিছিল। নতুন সভ্যতাটো হৰপ্পা সভ্যতাৰ সম্পুর্ণ বিপৰীত আছিল। আর্যসকলে বৈদিক সভ্যতাৰ জন্ম দিছিল। আর্যসকল আছিল বহিৰাগত। তলৰ শিতানত আমি আর্যসকলৰ গৃহভূমি সম্পর্কে আলোচনা কৰিম। বৈদিক সভ্যতাক দুটা বহল ভাগত ভগোৱা হয়- আদি-বৈদিক অথবা ঋক্‌-বৈদিক সভ্যতা আৰু উত্তৰ-বৈদিক সভ্যতা।

৪.৩.১ আর্য বংশোদ্ভৱ ভাৰতীয়সকল আৰু তেওঁলোকৰ উৎস

এই নতুন সভ্যতাৰ সৈতে উত্থান ঘটা লোকসকলক আর্য বংশোদ্ভীৱ ভাৰতীয় (Indo-Aryans) বোলা হয়। আর্যসকলে ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্তয়েদি মধ্য এচিয়াৰ কোনো কোনো অংশৰ পৰা আহি ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰিছিল। আর্যসকল এবাৰতে ভাৰতত সোমাইছিল বুলি আপুনি যাতে ভুলকৈ ভাবি নলয়। ই দৰাচলতে শ শ বছৰ ধৰি চলা এক অবিৰত প্ৰক্ৰিয়া আছিল। আপুনি বেদৰ বিষয়ে নিশ্চয় জানে। বেদ আছিল আর্য বংশোদ্ভীৱ ভাৰতীয়সকলৰ প্ৰধান গ্ৰন্থ। বেদ চাৰিখন- ঋক্‌বেদ, য়জুৰবেদ, সাম বেদ আৰু অথর্ব বেদ। ঋক্‌বেদ হ'ল সবাতোকৈ প্ৰাচীন বেদ। ই ভাৰতৰ প্ৰাচীনতম সাহিত্য। পবিত্ৰ বেদত থকা নির্দেশনা মানি আর্য বংশোদ্ভীৱ ভাৰতীয়সকলে নিজৰ সভ্যতা গঢ়ি তুলিছিল। সেই কাৰণে আর্যসকলে গঢ়া সভ্যতাটোক বৈদিক সভ্যতা বুলিও কোৱা হয়।

জানি থোৱা ভাল

আর্যসকল হ'ল এটা ভাষাভিতিক গোট (lingustic group)। কেৱল উত্তৰ আৰু মধ্য ভাৰততে নহয়, ইউৰোপ মহাদেশতো আর্যসকল বিয়পি পৰিছিল। বৈদিক সাহিত্য ৰচনা কৰা আর্য গোটটোক আর্য বংশোদ্ভীৱ ভাৰতীয় বুলি কোৱা হয়। তেওঁলোকে সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

সমগ্ৰ বৈদিক যুগটোক দুটা ভিন্ন সময় মণ্ডলত ভগাই লৈ অধ্যয়ন কৰা হয়। এটা মণ্ডল হ'ল ঋক্‌-বৈদিক যুগ আৰু আনটো হ'ল উত্তৰ- বৈদিক যুগ। খৃষ্টপূর্ব ১৫০০ বর্ষৰ পৰা ১০০০ বর্ষলৈ ঋক্‌-বৈদিক যুগ বর্তি আছিল। খৃষ্টপূর্ব ১০০০ বর্ষৰ পৰা ৭০০ বর্ষলৈ এই সময়ছোৱাক উত্তৰ-বৈদিক যুগ বোলা হয়।

৪.৩.২ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান

বৈদিক যুগত পৰিয়াল আছিল সবাতোকৈ সৰু ৰাজনৈতিক একক। বহুতো

পৰিয়াল লগ হৈ একোখন গ্ৰাম অথবা গাঁও গঢ়িছিল। কেইবাখনো গ্ৰাম লগ হৈ উচ্চতৰ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান ৱিচ (Vis) গঠিত হৈছিল। ৱিচবোৰ সম্ভৱতঃ সম্পূৰ্ণ জনগোষ্ঠী এটাৰ বৃহত্তৰ প্ৰশাসনিক গোট আছিল। বৈদিক যুগৰ সৰ্বোচ্চ ৰাজনৈতিক আৰু প্ৰশাসনিক একক আছিল জন (Jana) অথবা ৰাষ্ট্ৰ। গ্ৰামৰ মুৰব্বীক গ্ৰামণি (Gramani) আৰু ৱিচৰ মুৰব্বীক ৱিচপতি (Vispati) বোলা হৈছিল। জনৰ প্ৰধানক গোপ (Gopa) বোলা হৈছিল।

জানি থোৱা ভাল

ঋক্ বৈদিক ৰাষ্ট্ৰ আছিল জনজাতীয় ৰাষ্ট্ৰ (tribal state) । প্ৰথম বেদখনে আমাক য়াদু (Yadu) অনু (Anu) , পুৰু (Puru), ভাৰত (Bharat) আদিৰ দৰে বহুকেইটা আৰ্য জনগোষ্ঠীৰ তথ্য দিয়ে। এই জনগোষ্ঠীকেইটাই মাটি আৰু পোহনীয়া জীৱ-জন্তুৰ মালিকীস্বত্বক লৈ প্ৰায়েই পৰস্পৰৰ সৈতে যুদ্ধত লিপ্ত হৈছিল।

এই সময়ছোৱাৰ চৰকাৰবোৰ সাধাৰণতে একে গোষ্ঠীৰ লোকৰ দ্বাৰা গঠিত হৈছিল। বৈদিক যুগৰ আৰম্ভণিতে ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ আকাৰ সৰু আছিল। কেতিয়াবা মাত্ৰ এটা জনগোষ্ঠীয়ে ৰাষ্ট্ৰ গঠন কৰিছিল। বৈদিক যুগৰ ৰজাবোৰে বিশেষ ক্ষমতা আৰু মর্য্যদা লাভ কৰিছিল। তেওঁক ৰাজন বুলি সম্বোধন কৰা হৈছিল। ৰাজমুকুটৰ গৰাকী হৈ ৰ'বলৈ প্ৰতিজন ৰজাই যুদ্ধকলাত নিপুণতা প্ৰদৰ্শন কৰাটো আছিল সবাতোকৈ প্ৰয়োজনীয় অৰ্হতা। প্ৰজাৰ জীৱন আৰু সম্পতি সুৰক্ষিত ৰখাৰ দায়িত্ব ৰজাই পালন কৰিছিল। তাৰ বিনিময়ত তেওঁ প্ৰজাৰ পৰা সাধাৰণতে পণ্য দ্ৰব্যৰ ৰূপত বালি (Bali) নামৰ অৰিহণা সংগ্ৰহ কৰিছিল। ৰজাক পুৰোহিত, সেনানী (সেনাধ্যক্ষ), গ্ৰামণি (গাঁৱৰ মুখিয়াল) আৰু স্পস (চোৰাংচোৱা) বোৰে প্ৰশাসনিক কাম-কাজত সহায় কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰি, 'সভা' আৰু 'সমিতি' নামৰ দুটা জনপ্ৰিয় অভিকৰণেও ৰজাক সহায় কৰিছিল। গুৰুত্বৰ ধৰণৰ ৰাজনৈতিক বিষয়ত ৰজাই মাজে সময়ে এই অভিকৰণ দুটাৰ দিহা-পৰামর্শ গ্ৰহণ কৰিছিল। সেই দিশৰ পৰা সভা আৰু সমিতিয়ে ৰজাৰ স্বেচ্ছাচাৰী কার্য-কলাপ নিয়ন্ত্ৰণাধীন কৰি ৰাখিছিল। অৱশ্যে আমাৰ হাতত সভা আৰু সমিতিৰ গঠন প্ৰক্ৰিয়া সম্পৰ্কীয় শুদ্ধ তথ্য নাই। তথাপিও সভা হয়টো বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ নির্বাচিত মুখিয়ালসকলৰ দ্বাৰা আৰু সমিতি সকলো প্ৰজাৰ অংশগ্ৰহণৰ দ্বাৰা গঠিত হৈছিল বুলি ভবা হয়।

৪.৩.৩ সমাজ

বৈদিক সমাজৰ ভেটি আছিল পৰিয়াল। সেই সময়ৰ পৰিয়ালবোৰ পিতৃপ্ৰধান আছিল। আপুনি নিশ্চয় পিতৃপ্ৰধান পৰিয়াল কাক কয় জানে ! যিবোৰ পৰিয়ালত

পিতৃগৰাকীক মুৰব্বী বুলি গণ্য কৰা হয়। সেই পৰিয়ালবোৰকে পিতৃপ্রধান পৰিয়াল বোলে। ঋক্ বৈদিক যুগত পৰিয়ালৰ এনে মুৰব্বীসকলক গৃহপতি অথবা কূলপতি বোলা হৈছিল।

প্রাৰম্ভিক বৈদিক সমাজত নাৰীয়ে এক সন্মানজনক স্থিতি উপভোগ কৰিছিল। সমাজখন পিতৃপ্রধান হোৱা সত্বেও কণ্যাশিশুক অনাদৰ কৰা হোৱা নাছিল। শিক্ষাৰ দুৱাৰ ল'ৰা আৰু ছোৱালী উভয়ৰে বাবে খোলা আছিল। এই সময়ছোৱাৰ দুগৰাকীমান বিদূষী নাৰীৰ নাম হ'ল ঘোষা, অপলা, বিশ্বভৰা ইত্যাদি। এই বিদূষী নাৰীসকলে নিজৰ প্রজ্ঞাৰ বলত ঋষিৰ পর্যায়লৈ উঠিছিল। ঋক্ বৈদিক সমাজত সতীদাহ অথবা পর্দাৰ দৰে প্রথাৰ প্রচলন নাছিল। ছোৱালীক পৰিপক্ক বয়সত বিয়া দিয়া হৈছিল। অৱশ্যে কৰবাত হয়তো বাল্যবিবাহৰো প্রচলন আছিল। ঋক্-বৈদিক সমাজত বিধবাৰ পুনৰবিবাহ এক স্বীকৃত কার্য আছিল। ইয়াৰ পৰাই আমি অনুমান কৰিব পাৰোঁ যে সেই যুগত নাৰীৰ ঘৰৰ চাৰিবেৰৰ ভিতৰত আৰু সমাজত এক উচ্চ স্থান আছিল।

ঋক্-বৈদিক যুগত কপাহ, ঊণ আৰু হৰিণৰ ছালেৰে বস্ত্র তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। কেতিয়াবা বস্ত্রত সোণেৰে ফুল-নক্সা আঁকা হৈছিল। ঋক্ বৈদিক যুগৰ মানুহে বিভিন্ন ধৰণৰ সোণৰ অলংকাৰ ভাল পাইছিল। পুৰুষ আৰু নাৰী উভয়ে পাগুৰি পিন্ধিছিল।

ঋক্- বৈদিক যুগত বার্লি, চাউল, ঘেঁহু আৰু বিভিন্ন বতৰত হোৱা বিভিন্ন শাক-পাচলি আছিল মানুহৰ প্রধান খাদ্য। তেওঁলোকে গাখীৰ আৰু বিভিন্ন দুগ্ধজাত খাদ্যও গ্রহণ কৰিছিল। আমিষ খাদ্যৰ ভিতৰত ঋক্-বৈদিক যুগৰ লোকে মাছ, বিভিন্ন চৰাইৰ মাংস, ছাগলী, ষাঁড় গৰু (Bull) আদি খাইছিল। কিন্তু হয়তো একাধিক উপযোগিতা থকা বাবে খাদ্য হিচাপে গাইগৰু হত্যা কৰা নহৈছিল। বৈদিক যুগৰ আর্যসকলে সোম আৰু সুৰা নামৰ দুবিধ নিচা যুক্ত পানীয় সেৱন কৰিছিল।

বৈদিক যুগৰ লোকে ৰং-ৰহইচ আৰু আমোদ-প্রমোদ পচন্দ কৰিছিল। ৰথ দৌৰ, ৰণ নৃত্য আৰু চিকাৰ আছিল সর্বাধিক জনপ্রিয় বাহ্যিক ক্রীড়া। আনন্দৰ মূহুর্তবোৰ সংগীত আৰু নৃত্যৰ সহায়ত উদ্যাপন কৰা হৈছিল। সেই সময়ছোৱাত জুৰা হয়তো সবাতোকৈ আকর্ষণীয় ঘৰৰ ভিতৰত খেলা খেল আছিল।

বৈদিক সমাজখন চাৰিটা শ্রেণীত বিভক্ত আছিল- ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্র। কিন্তু ঋক্-বৈদিক কালত সমাজত এনে কোনো শ্রেণী বিভাজন নাছিল। অৱশ্যে সমাজত অস্পষ্ট ৰূপত এই শ্রেণী চাৰিটাৰ অস্তিত্ব আছিল যদিও গোঢ়া জাতিভেদ প্রথাই সেই সময়ছোৱাত গা কৰি উঠিব পৰা নাছিল। সেই যুগত অসবর্ণ বিবাহ আৰু অসবর্ণ আহাৰ গ্রহণ অনুষ্ঠান সাধাৰণ কথা আছিল। এই ক্ষেত্রত কোনো বাধা নাছিল। সমাজৰ গোঢ়া বিভাজন, অস্পৃশ্যতাৰ ধাৰণা আদিৰ পৰৱর্তী কালতহে বিকাশ হৈছিল। তথাপিও কিন্তু ঋক্-বেদত চণ্ডালৰ বিষয়েও আমি পঢ়িবলৈ পাওঁ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ কোনে বৈদিক সভ্যতা গঢ়ি তুলিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ বেদ চাৰিখনৰ নাম লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ ঋক্-বৈদিক যুগত পৰিয়ালৰ মুৰব্বীক কি বোলা হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ বৈদিক যুগত আর্যসকলে সেৱন কৰা নিচাযুক্ত পানীয় দুবিধৰ নাম লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ ঋক্বৈদিক যুগত জনৰ প্রধান কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৬ঃ ঋক্বৈদিক যুগত ৰজাক স্বেচ্ছাচাৰী হ'বলৈ নিদিয়া অভিকৰণ দুটাৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ৭ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক-

(ক) আর্য বংশোদ্ভীৰ ভাৰতীয়সকলৰ প্রধান পুথি হ'ল .....।

(খ) প্রাৰম্ভিক ..... যুগত নাৰীয়ে সমাজত সন্মানজনক স্থিতি উপভোগ কৰিছিল।

(গ) সম্ভৱতঃ বৈদিক যুগৰ সবাতোকৈ জনপ্রিয় ঘৰৰ ভিতৰত খেলা খেল ..... আছিল।

(ঘ) ..... আছিল বৈদিক যুগৰ সবাতোকৈ সৰু ৰাজনৈতিক গোট।

৪.৩.৪ অর্থনীতি

বৈদিক যুগৰ আৰম্ভণিৰ সময়ছোৱাত আর্যসকল প্রধানকৈ পশুপালনৰ অর্থনীতিৰ (pastoral economy) ওপৰত নির্ভৰশীল আছিল। তেওঁলোকে সীমিত পৰিসৰত কৃষি, বেপাৰ-বাণিজ্য আৰু উদ্যোগৰ সৈতে জড়িত কাম-কাজো কৰিছিল। বৈদিক যুগৰ আৰম্ভণিৰ সময়ছোৱাত পশুপালনৰ গুৰুত্ব গৰু-ম'হৰ জাকৰ বিষয়ে পোনপটীয়া লিখিত তথ্যৰ উল্লেখৰ পৰা গম পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰি মুৰব্বীক গোপতি শিৰোনাম প্রদান কৰাৰ উল্লেখৰ পৰাও প্রমাণিত হয় যে তেওঁ গৰু-ম'হৰ ৰক্ষক আছিল। বৈদিক যুগৰ পোহনীয়া জন্তু দুটামান হ'ল গৰু-ম'হ (মাংস, দুগ্ধজাত সামগ্রী আৰু কৃষি কর্মৰ বাবে), ঘোঁৰা (ৰথ চলাবলৈ), ভেঁড়া আৰু ছাগলী (মাংসৰ বাবে), কুকুৰ (চিকাৰ কৰিবলৈ, পহৰা দিবলৈ) ইত্যাদি।

বৈদিক যুগৰ আৰম্ভণিৰ কালছোৱাত কৃষিকার্য চলাৰ অতি কম প্রমাণহে পোৱা গৈছে। সেই সময়ত জলসিঞ্চনতকৈ বৰষুণৰ ওপৰতহে কৃষি অধিক নির্ভৰশীল আছিল। ঋক্-বৈদিক যুগৰ মানুহে বলদ গৰুৰে হাল বোৱা হাল আৰম্ভ কৰিছিল। এই সময়ছোৱাৰ মানুহ বিভিন্ন হস্তকলাতো নিপুণ আছিল বুলি ঋক্বেদত উল্লেখ আছে। ঋক্বেদত তাক্ষান (বাঢ়ৈ), হিৰণ্যকাৰ (সোণাৰী), কুলাল (কুমাৰ) ইত্যাদি অভিধাৰ পৰা বিভিন্ন হস্তকলাত জড়িত লোকৰ বিষয়ে গম পোৱা যায়।

ঋক্-বৈদিক যুগৰ মানুহে সম্ভৱতঃ অন্তর্দেশীয় ব্যৱসায়-বাণিজ্য কৰিছিল। কেতিয়াবা তেওঁলোকে একে সম্প্রদায়ৰ মানুহৰ সৈতে আৰু কেতিয়াবা ভিন্ন সম্প্রদায়ৰ মানুহৰ সৈতে ব্যৱসায় কৰিছিল। সদাগৰসকলে দূৰণিবটীয়া অঞ্চললৈ যাবলৈ স্থল আৰু জলপথ দুয়োটা ব্যৱহাৰ কৰিছিল। স্থলপথেদি যাতায়ত কৰিবলৈ ঘোঁৰাই টনা ৰথ আৰু বলদ গৰুৰে টনা গৰুগাড়ী ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। বিনিময় প্রথাৰ (barter) মাধ্যমেৰে ব্যৱসায়-বাণিজ্য কৰা হৈছিল। আর্যসকলে বিদেশৰ সৈতে বাণিজ্যিক লেন-দেন কৰিছিলনে নাই সেই বিষয়ত মতানৈক্য আছে। কিন্তু সামগ্রিকভাৱে ঋক্ বৈদিক যুগৰ আর্যসকলে বিদেশৰ সৈতে বাণিজ্যিক সম্পর্ক স্থাপন কৰিছিল বুলি নিশ্চিতভাৱে ক'ব পৰাকৈ কোনো তথ্য-প্রমাণ নাই।

৪.৩.৫ ধর্ম

ঋক্-বৈদিক যুগৰ ধর্ম আছিল সহজ আৰু সাধাৰণ। ঋক্ বৈদিক সভ্যতাৰ আৰম্ভণিৰ সময়ছোৱাত আর্যসকলে প্রকৃতিৰ সকলো দিশৰে উপাসনা কৰিছিল। অর্থাৎ তেওঁলোকে পৃথিৱীৰ সকলো বস্তুতে সৰগীয় গুণ আৰোপ কৰিছিল। অর্থাৎ আর্যসকলে মানি চলা ধর্মত বহুতো দেৱ-দেৱীৰ উপস্থিতি অনুমান কৰিব পাৰি। তেওঁলোকে উপাস্য দেৱ-দেৱী সকলক তিনিটা শ্রেণীত ভাগ কৰি লৈছিল. পার্থিৱ দেৱ-দেৱী, যেনে- পৃথিৱী, সোম, অগ্নি ইত্যাদি; বায়বীয় দেৱ-দেৱী, যেনে- ইন্দ্র, ৰুদ্র, বায়ু ইত্যাদি আৰু সৰগীয় দেৱ-দেৱী, যেনে- দ্যায়ু, সূর্য, বৰুণ, ইত্যাদি। যদিও বৈদিক সংস্কৃতিত অসংখ্য দেৱ-দেৱীৰ উল্লেখ পোৱা যায়, তথাপিও আকর্ষণীয় কথাটো হ'ল সেই যুগৰ কোনো মন্দিৰৰ অৱশেষ অথবা মূর্তি উদ্ধাৰ হোৱা নাই। ইয়াৰ পৰাই অনুমান কৰিব পাৰি যে ঋক্-বৈদিক যুগৰ আর্যসকলে কোনো মূর্তি উপাসনা নকৰিছিল। বৈদিক যুগৰ ধর্মৰ আন এটা চকুত পৰা দিশ হ'ল দেৱীতকৈ দেৱতাৰ স্থান আছিল উচ্চ। বৈদিক ৰীতি-নীতিত বলি-বিধান অথবা যজ্ঞই প্রাধান্য পাইছিল। বৈদিক যুগৰ আর্যসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে বলিদানে দেৱতাক সন্তুষ্ট কৰে আৰু তাৰ বিনিময়ত ভক্তৰ মনোবাঞ্ছা পূৰণ কৰে। ধনী-দুখীয়া নির্বিশেষে সকলোৱে নিজ সামর্থ্য অনুসৰি দেৱতাৰ নামত বলিদান দিব পাৰিছিল।

৪.৪ উত্তৰ বৈদিক সভ্যতা

ঋক্-বৈদিক আৰু উত্তৰ বৈদিক সভ্যতাৰ মাজত স্পষ্ট পাৰ্থক্য থকা দেখা যায়। উত্তৰ বৈদিক যুগৰ আৰ্যসকলে অধিক স্থায়ী জীৱন যাপন কৰিছিল। এনে শৃংখলাৱদ্ধ জীৱনশৈলীয়ে সমগ্ৰ সভ্যতাটোকেই বিভিন্ন দিশেৰে সলনি কৰি পেলাইছিল।

উত্তৰ বৈদিক যুগত ৰাষ্ট্ৰৰ আকাৰ ডাঙৰ হৈছিল। এই সময়খিনিত আৰ্যসকলে ৰাজ্য বিস্তাৰৰ মানসেৰে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ পৰা পূবলৈ অগ্ৰসৰ হৈছিল। ঋক্-বৈদিক যুগৰ সৰু সৰু জনজাতীয় ৰাজ্যবোৰ বৃহত্তৰ ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভূক্ত হৈছিল। ৰাজ্য ডাঙৰ হোৱাৰ লগে লগে ৰজাৰ দায়িত্বও ভালেখিনি বাঢ়িছিল। উত্তৰ বৈদিক কালৰ ৰজাসকলে নিজকে সম্ৰাট অথবা একৰত (অৰ্থ, একমাত্ৰ অধিকাৰী) বুলি ঘোষণা কৰিছিল। ৰাজ্যৰ কাম-কাজ পৰিচালনা কৰিবলৈ নিযুক্তি দিয়া বিষয়া-কৰ্মচাৰীৰ সংখ্যাও বৃদ্ধি পাইছিল। উত্তৰ বৈদিক যুগৰ সাহিত্যত এনে ৰাজকীয় বিষয়াসকলক ৰত্ন (মূল্যবান পাথৰ) বোলা হৈছিল। তৈত্তৰিয় সংহিতাত এনে দহবিধ ৰত্নৰ উল্লেখ আছে। যেনে- পুৰোহিত (পূজাৰী) সূত (ৰথচালক), মহিষী (ৰাণী), পৰিবৃক্তি (ৰাণী), বাবত (ৰাণী), সংগ্ৰহিত্ৰী (হিচাপ ৰক্ষক), অক্ষবাপ (অক্ষক্ৰীড়া /পাশাখেলৰ তত্বাৱধায়ক বিষয়া), সেনানী (সেনাধ্যক্ষ), গ্ৰামাণি (গাঁৱৰ মুখিয়াল) আৰু ভাগদুঘা (ৰাজহ সংগ্ৰহকাৰী বিষয়া)।

উত্তৰ বৈদিক যুগত সমাজৰ সামগ্ৰিকভাৱে বহুতো পৰিৱৰ্তন ঘটিছিল। এই যুগৰ পৰাই জাতিভেদ প্ৰথাই শক্তিশালী ৰূপত গা কৰি উঠিছিল। সমাজত ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়সকলৰ ক্ষমতা আৰু প্ৰতিপত্তি যথেষ্ট বৃদ্ধি পাইছিল। অন্য শ্ৰেণীয়ে উপভোগৰ পৰা বঞ্চিত হোৱা বহুতো সা-সুবিধা এই দুটা শ্ৰেণীয়ে বিশেষভাৱে উপভোগ কৰিছিল। জাতি এক বংশগত অধিকাৰত পৰিণত হৈছিল। সমাজত অস্পৃশ্যতাৰ ধাৰণাটোৱেও গা কৰি উঠিছিল। উত্তৰ বৈদিক সভ্যতাত নাৰীৰ সামাজিক স্থিতিলৈও উল্লেখনীয় পৰিৱৰ্তন আহিছিল। এই যুগৰ নাৰীয়ে ঋক্-বৈদিক যুগত উপভোগ কৰা সন্মানজনক সামাজিক স্থিতিটো হেৰুৱাই পেলাইছিল। নাৰীৰ স্বতন্ত্ৰতা আৰু সামাজিক সমতা লাহে লাহে নাইকিয়া হৈছিল। কন্যাশিশুৰ জন্মত মানুহ অসুখী হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। যৌতুক প্ৰথাই জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিছিল। সামগ্ৰিকভাৱে সমাজত নাৰীক নিম্ন শ্ৰেণীৰ সদস্যা হিচাপে হেয় দৃষ্টিৰে চোৱা হৈছিল।

সভ্যতাৰ বিকাশ ঘটাৰ লগে লগে ব্যৱসায়-বাণিজ্য ক্ষেত্ৰখনলৈও পৰিৱৰ্তন আহিছিল। উত্তৰ বৈদিক যুগৰ আৰ্যসকলে ঘৰুৱা আৰু বৈদেশিক দুয়ো ধৰণৰ বাণিজ্যতে মনোনিৱেশ কৰিছিল। এই সময়লৈকে আৰ্যসকলে জলপথেৰে চলাচল কৰাৰ কলা আয়ত্ব কৰিছিল। সাধাৰণ মুদ্ৰা ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন নোহোৱা বাবে উত্তৰ বৈদিক যুগত নিশ্কা (Nishka) নামৰ সোণৰ টুকুৰাক মানৰ একক (unit of value) হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। কৃষি হৈ পৰিছিল এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ জীৱিকা। সদাগৰ, মহাজন (money lenders) আদিৰ দৰে বৃত্তিৰ কথাও উত্তৰ বৈদিক যুগৰ তথ্যৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰা হৈছে।

উত্তৰ বৈদিক যুগৰ আৰ্যসকলৰ আধ্যাত্মিক জীৱনলৈকো যথেষ্ট পৰিৱৰ্তন আহিছিল।

ঋক্ বৈদিক যুগৰ উপাস্য ইন্দ্ৰ, বৰুণ, সূৰ্য আদিৰ দৰে দেৱতাবোৰে উত্তৰ বৈদিক যুগত পূৰ্বৰ গৰিমা হেৰুৱাই পেলাইছিল। ৰুদ্ৰ, বিষ্ণু, প্ৰজাপতি আদিৰ দৰে দেৱতাৰ উপাসনা বৃদ্ধি পাইছিল। এই যুগত যজ্ঞ অথবা বলি-বিধানে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ঋক্ বৈদিক যুগৰ যজ্ঞবোৰ সৰল আছিল। উত্তৰ বৈদিক যুগৰ যজ্ঞবোৰ অধিক জটিল, অধিক সমাৰোহপূৰ্ণ আৰু খৰছী হৈ পৰিছিল। লগেতে ব্ৰাহ্মণ সমাজে নিজকে আগতকৈ অধিক সবলৰূপত সৰগীয় দেৱতা আৰু মৰণশীল (সাধাৰণ) মানুহৰ মাজৰ যোগসূত্ৰ স্থাপনকাৰী হিচাপে প্ৰক্ষেপ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এনেকৈয়ে লাহে লাহে ধৰ্ম সাধাৰণ মানুহৰ পৰা আঁতৰি গৈছিল আৰু সমাজত অসন্তুষ্টিৰ পৰিমাণ বাঢ়িছিল।

বিস্তৃত বিধি-বিধান আৰু পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ আধিপত্যৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাপে উত্তৰ বৈদিক যুগত আন এটা দাৰ্শনিক ধাৰাৰ বিকাশ ঘটিছিল। এই যুগৰ অনুসন্ধিৎসু মনৰ দাৰ্শনিকসকলে সৃষ্টি, জীৱন আৰু মৃত্যুৰ বিভিন্ন দিশৰ অনুসন্ধান আৰম্ভ কৰিছিল। উপনিষদবোৰে আত্মা (আভ্যন্তৰীণ সত্বা) আৰু ব্ৰহ্মাৰ (সৰ্বময় স্ৰষ্টা) ধাৰণা প্ৰচাৰ কৰিছিল। মৃত্যুয়ে ব্যক্তিৰ শৰীৰটোহে ধ্বংস কৰে, কিন্তু আত্মা ধ্বংস কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে আত্মাই বাৰে বাৰে জন্ম লয়। আত্মাই পুনজন্মৰ উৰ্দ্ধলৈ গৈ মোক্ষ (চৰম মুক্তি) প্ৰাপ্তি কৰিব পাৰে। মোক্ষ লাভ কৰা আত্মা গৈ ব্ৰহ্মাত বিলীন হয়। কিন্তু মোক্ষপ্ৰাপ্তি ইমান সহজ নহয়। বিভিন্ন জন্মত আত্মাই কৰা কাম অথবা কৰ্মৰ ওপৰত আত্মাৰ মুক্তি নিৰ্ভৰশীল। অৰ্থাৎ, উত্তৰ বৈদিক কালত আত্মা, কৰ্ম আৰু মোক্ষৰ পুনজন্মৰ দৰে দাৰ্শনিক চিন্তাবোৰ উদ্ভৱ হৈছিল।

অনুশীলনী ৪.১

হৰপ্পা সভ্যতা আৰু বৈদিক সভ্যতাৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যবোৰ নিৰ্ণয় কৰাৰ চেষ্টা কৰক।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক-

(ক) গোপতি মানে হ'ল পোহনীয়া গৰু-ম'হৰ ৰক্ষক।

(খ) হিৰণ্যকাৰ মানে হ'ল তামৰ সামগ্ৰী তৈয়াৰ কৰা লোক।

(গ) আৰ্যসকলে উপাস্য দেৱ-দেৱীক দুটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছিল।

(ঘ) বৈদিক ৰীতি-নীতিত বলি-বিধান অথবা যজ্ঞই এক গৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰি আছিল।

(ঙ) সম্ৰাট অথবা একৰত মানে হ'ল একমাত্ৰ অধিকাৰী।

(চ) উত্তৰ বৈদিক যুগত কন্যা সন্তানৰ জন্মত পৰিয়ালবোৰ আনন্দিত হৈছিল।

প্ৰশ্ন নং ৯ঃ তলৰ ভাগ দুটা শুদ্ধকৈ মিলাওক-

(ক) তক্ষান	(১) বায়বীয় দেৱতা
(খ) ৰুদ্ৰ	(২) ৰাণী
(গ) বাবত	(৩) বাঢ়ৈ
(ঘ) কৰ্ম	(৪) দাৰ্শনিক ধাৰণা

প্ৰশ্ন নং ১০ঃ ঋক্ বৈদিক অৰ্থনীতিৰ বিষয়ে কি জানে লিখক (প্ৰায় ৬০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

৪.৫ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে যে-

- হৰপ্পা সভ্যতাৰ পাচত ভাৰতত বৈদিক সভ্যতাৰ উত্থান ঘটিছিল। আৰ্য বংশোদ্ভৱী ভাৰতীয়সকলে এই সভ্যতা বিকশিত কৰিছিল। খৃষ্টপূৰ্ব ১৫০০ বৰ্ষৰ পৰা ১০০০ বৰ্ষলৈ ঋক্-বৈদিক যুগ বৰ্তি আছিল। এই সময়ছোৱাক ঋক বৈদিক সভ্যতাৰ যুগ বোলা হয়।
- ঋক বৈদিক যুগৰ সমাজত পিতৃপ্ৰধান পৰিয়াল ব্যৱস্থা প্ৰচলিত আছিল। সমাজত মহিলাই সন্মানজনক স্থিতি উপভোগ কৰিছিল। সমাজখন চাৰিটা শ্ৰেণীত বিভক্ত আছিল। কিন্তু শ্ৰেণীবিভাজন কঠোৰভাৱে মানি চলা হোৱা নাছিল।
- একেগোষ্ঠী অথবা জাতিৰ লোকে চৰকাৰ গঠন কৰিছিল। ৰজাক ৰাজন বোলা হৈছিল। ৰজাই প্ৰজাৰ সমৃদ্ধি আৰু সুৰক্ষাৰ দিশ দুটা চোৱা-চিতা কৰিছিল।
- বৈদিক অৰ্থনীতি পশুপালনৰ ওপৰত প্ৰধানকৈ নিৰ্ভৰশীল আছিল। সীমিত পৰিসৰত কৃষি, ব্যৱসায়-বাণিজ্য আৰু উদ্যোগৰ অনুশীলন কৰা হৈছিল।
- বৈদিক যুগত মানুহে প্ৰকৃতিৰ সকলো দিশকে উপাসনা কৰিছিল। সেয়েহে আৰ্য সমাজত বহু দেৱ-দেৱীৰ উপস্থিতি ধৰা পৰিছে। আৰ্যসকলে উপাস্য দেৱ-দেৱীক পাৰ্থিৱ দেৱতা, বায়বীয় দেৱতা আৰু সৰগীয় দেৱতা হিচাপে শ্ৰেণীবিভক্ত কৰিছিল। দেৱীতকৈ দেৱতাক উচ্চ আসন দিয়া হৈছিল।
- ঋক্ বৈদিকআৰু উত্তৰ বৈদিক সভ্যতাৰ মাজত বহুতো প্ৰভেদ আছে। উত্তৰ বৈদিক যুগৰ জীৱনযাত্ৰা অধিক সুস্থিৰ আছিল। এই যুগত বৃহদাকৃতিৰ ৰাজ্য অথবা ৰাষ্ট্ৰ গঠিত হৈছিল। একেদৰে ৰজাৰ ক্ষমতা আৰু দায়িত্বও বঢ়িছিল। সমাজত জাতিভেদ প্ৰথাই গুৰুত্বৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিবলৈ লৈছিল।

- ঋক্ বৈদিক যুগত নাৰীয়ে উপভোগ কৰা সামাজিক স্থিতিৰ উত্তৰ বৈদিক যুগত অৱসান ঘটিছিল। ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ দিশত উত্তৰ বৈদিক যুগ যথেষ্ট আগবঢ়া আছিল।
- ধৰ্মীয় দিশত উত্তৰ বৈদিক যুগে ঋক্ বৈদিক যুগৰ দেৱতাবোৰ আঁতৰাই ৰুদ্ৰ, বিষ্ণু আদিৰ দৰে নতুন দেৱতাৰ উপাসনাৰ প্ৰতি অধিক ঢাল খাইছিল। এই সময়ছোৱাতে আত্মা, কৰ্ম আৰু মোক্ষৰ দৰে দাৰ্শনিক ধাৰণাবোৰে গা কৰি উঠিছিল।

৪.৬ অধিক জানিবলৈ

1) Jha, D.N. (1977), *Ancient India-An Introductory Outline*, Peoples' Publishing House, New Delhi-110055
2) Majumdar, R.C., Raychaudhuri, H.C., Datta, K. (1986). *An Advanced History of India*. New Delhi, Macmillan India Ltd.
3) Raychaudhuri, H.C. (1972). *Political History of Ancient India*. Calcutta, University of Calcutta.
4) Tripathi, Ramashankar (1999). *History of Ancient India*. Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.

৪.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ আৰ্য বংশোদ্ভৱ ভাৰতীয় সকলে।

২নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ ঋক বেদ, য়জুৰ বেদ, সাম বেদ আৰু অথৰ্ব বেদ।

৩নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ গৃহপতি অথবা কূলপতি।

৪নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ সোম আৰু সুৰা।

৫নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ গোপ।

৬নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ সভা আৰু সমিতি।

৭নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ (ক) বেদ (খ) বৈদিক (গ) পাশা /জুৱা (ঘ) পৰিয়াল

৮নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ (ক) শুদ্ধ (খ) অশুদ্ধা (গ) অশুদ্ধ(ঘ) শুদ্ধ(ঙ) শুদ্ধ (চ) অশুদ্ধ

৯নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ (ক) ৩ (খ) ১ (গ) ২ (ঘ) ৪

১০নং প্ৰশ্ন উত্তৰ ঃ ঋক্ বৈদিক অৰ্থনীতি আছিল পশুপালনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ শীল অৰ্থনীতি।

ঋক্ বৈদিক যুগৰ আৰ্যসকলে গৰু, ম'ম, ঘোঁৰা, ভেঁড়া, ছাগলী আদি বিভিন্ন উদ্দেশ্যৰে পোহ মনাইছিল। ঋক বৈদিক যুগত কৃষি, ব্যৱসায়-বাণিজ্য আৰু উদ্যোগৰো প্ৰচলন আছিল। কৃষি কাৰ্য সীমিত আছিল যদিও আৰ্যসকলেই গৰুৰে হালবোৱা প্ৰথা উদ্ভাৱন কৰিছিল। দেশৰ ভিতৰতে কৰা ব্যৱসায়ত বিনিময় প্ৰথা চলিছিল। সেই যুগত তাম্ৰান, হিৰণ্যকাৰ আদিৰ দৰে বিভিন্ন হস্তশিল্পী আছিল।

৪.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰত্যেকটো প্ৰশ্নৰ ৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ বৈদিক যুগত কাক ৰাজন বুলি কোৱা হৈছিল?

প্ৰশ্ন ২ঃ বৈদিক সভ্যতাৰ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানবোৰৰ নাম লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ ঋক্ বৈদিক যুগৰ দুগৰাকী বিদূষী মহিলাৰ নাম লিখক।

প্ৰশ্ন ৪ঃ সম্ৰাট কোন আছিল?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰত্যেকটো প্ৰশ্নৰ ১৫০-৩০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ ঋক্ বৈদিক সমাজৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ ঋক্ বৈদিক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাটোৰ প্ৰকৃতি কেনেকুৱা আছিল?

প্ৰশ্ন ৩ঃ ঋক্ বৈদিক যুগ আৰু উত্তৰ বৈদিক যুগৰ তুলনা কৰক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰত্যেকটো প্ৰশ্নৰ ৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ বৈদিক সভ্যতাৰ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ বৈদিক সভ্যতাৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ উত্তৰ বৈদিক যুগৰ আৰ্থ-সামাজিক অৱস্থা আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৫ ঃ খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ সাংস্কৃতিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিবৰ্ত্তনসমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ কৃষি সম্প্রসাৰণ

৫.৪ উৎপাদন পদ্ধতি

৫.৫ গণ বা সংঘৰ উখান

৫.৬ মহাজন পদসমূহ

৫.৭ অর্থনৈতিক অৱস্থা

৫.৮ ধর্মীয় অৱস্থা

৫.৮.১ জৈন ধর্মৰ উখান

৫.৮.২ বৌদ্ধ ধর্মৰ উখান

৫.৯ সামাজিক অৱস্থা

৫.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৫.১১ অধিক জানিবলৈ

৫.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৫.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ কৃষি পম্প্রসাৰণত লোৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ উৎপাদন পদ্ধতি আৰু ৰাহি অর্থনীতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- গণ বা সংঘ সমূহৰ উখান আৰু ক্রিয়-কর্মৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ মহাজনপদৰ উখানৰ কাৰণ সমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব,
- খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ অর্থনীতি, ধর্মীয় আৰু সামাজিক অৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৫.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিত আমি ষষ্ঠ শতিকাত সংঘটিত হোৱা ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰিবৰ্তন সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ ওলাইছো। প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাসত ষষ্ঠ শতিকাটো এক সুনিদিষ্ট ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ আৰম্ভনি হিচাপে গণ্য কৰা হয়। আঞ্চলিক উত্থানৰ ধাৰণা ষষ্ঠ শতিকাতে শক্তিশালী ৰূপত গঢ় লৈছিল। এইটো শতিকাতেই বৃহৎ ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ আৰম্ভনি হৈছিল। ইয়াৰ আগতে, বৈদিক যুগত আমি জনজাতীয় আৰ্হিৰ ৰাজনৈতিক সংগঠন হে দেখিবলৈ পাইছিলো । ৰাজনৈতিক উত্থানৰ উপৰিও খ্ৰীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত আমি সাংস্কৃতিক পৰিবৰ্তনো দেখিবলৈ পাওঁ। আমি এই অধ্যায়ত খ্ৰীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ অৰ্থনীতি, ধৰ্মীয় আৰু সামাজিক অৱস্থাৰ ওপৰতো আলোকপাত কৰিম।

৫.৩ কৃষি সম্প্ৰসাৰণ

বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ গ্ৰন্থসমূহে খ্ৰীঃপূঃষষ্ঠ শতিকাত গংগা উপত্যকাত সংঘটিত হোৱা কৃষি সম্প্ৰসাৰণৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। বৌদ্ধ গ্ৰন্থসমূহত কৃষি সম্বন্ধীয় কিছুমান উপমা পোৱা গৈছে, যিবোৰে সেই সময়ৰ কৃষিৰ গুৰুত্ব আৰু সম্প্ৰসাৰণৰ বিষয়ে অৱগত কৰায়। সেই সময়ত জনসাধাৰণে জীৱ-জন্তু পোহন পৰম্পৰা অনুশীলন কৰিছিল যদিও ভূমি আছিল সকলোতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ সম্পত্তি । নাঙল আৰু কাঁচি কৃষি কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। বৌদ্ধগ্ৰন্থত উল্লেখ কৰা আন কৃষি সজুঁলি সমূহ আছিল 'কুদালা' বা 'কোৰ' আৰু খান্দিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা সজুঁলি যেনে- ' খানিটি' আৰু 'নিক্কাদানা'।

ধান ৰোপন কাৰ্য গংগা উপত্যকাৰ কৃষি উৎপাদনৰ উল্লেখযোগ্য দিশ আছিল। আন কৃষি শস্যসমূহ আছিল খাদ্যশস্য, গম,যৱ,উৰহী আৰু তিল। কুঁহিয়াৰ খেতিও কৰা হৈছিল।

জৈন গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰা মতে, সেইসময়ত দুই প্ৰকাৰৰ কৃষিক্ষেত্ৰ আছিল। এবিধ আছিল 'সেতু' আৰু আনবিধ আছিল 'কেতু'। কৃষিকাৰ্যৰ বাবে 'সেতু' ভূমিক জলসিঞ্চনৰ দৰকাৰ হৈছিল আৰু 'কেতু'ভূমিয়ে কৃষিকাৰ্যৰ বাবে প্ৰাধানকৈ প্ৰাকৃতিকভাৱে হোৱা বৰষুণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছিল। চপোৱা শস্যবোৰ বাঁহ, খেৰ আৰু ঘাহেৰে নিৰ্মিত 'কোঠাগাৰ'ত সাঁচি ৰখা হৈছিল।

বৌদ্ধ গ্ৰন্থ সমূহে উল্লেখ কৰা ভূমি বিক্ৰীয়ে সূচাই যে সেইসময়ত ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাই গঢ় লৈছিল। গংগা উপত্যকাৰ কৃষিৰ সম্প্ৰসাৰণত লো আবিষ্কাৰে এক ডাঙৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল। লো আৱিষ্কাৰ হোৱাৰ আগতে কৃষিকাৰ্য বাবে কাঠেৰে নিৰ্মিত নাঙলৰ ফাল ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। কিন্তু লোৰ আৱিষ্কাৰৰ পাছত খেতিয়ক সকলে লোৰ নাঙলৰ ফাল ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ধৰিছিল। লোৰ নাঙলৰ ফাল ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত মাটি গভীৰভাৱে খনন কৰিব পৰা গৈছিল, যিয়ে উৎপাদন বঢ়োৱাত সহায় কৰিছিল। ৰাহি উৎপাদনে বেপাৰ-বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত সহায় কৰিছিল। লোৰ আৱিষ্কাৰে জংঘল সমূহ লোৰ হাতিয়াৰৰ সহায়ত পৰিস্কাৰ কৰি কৃষি কাৰ্যৰ বাবে ব্যৱহাৰৰ উপযোগী কৰি তোলাত সহায় কৰিছিল। লোৰ হাতিয়াৰসমূহ বৈদিক যুগৰ

মানুহে ব্যৱহাৰ কৰা তামৰ হাতিয়াৰৰ তুলনাত কঠিন আছিল। ফলস্বৰূপে কৃষিৰ ৰাহি উৎপাদনে নগৰ কেন্দ্রসমূহৰ উখানত সহায় কৰিছিল।

৫.৪ উৎপাদন পদ্ধতি

খ্ৰীঃপূঃষষ্ঠ শতিকাৰ অতি গুৰুত্বপূর্ণ পৰিবর্তনসমূহ আহিছিল লোৰ প্রসাৰণৰ বাবে । লোৰ প্রসাৰণ আৰু কৃষিকার্যত ইয়াৰ বহুল ব্যৱহাৰে শ্রম উৎপাদনশীলতাত উল্লেখযোগ্য প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। লো প্রযুক্তিয়ে নতুন ধৰণৰ সজুঁলি (হাতিয়াৰ) প্রচলন ঘটাইছিল আৰু সেইবোৰৰ সংখ্যা বঢ়াইছিল । কৃষি আৰু শিল্প উৎপাদনত ই উন্নতি আনিবলৈ সক্ষম হৈছিল। কৃষিকর্মৰ বাবে প্রধান সামগ্রী হিচাপে তামৰ পৰা লোৰ হাতিয়াৰলৈ হোৱা এই পৰিৱর্ত্তনটো উচ্চ গংগা উপত্যকাত খ্ৰীঃ পূঃ প্রায় সপ্তশতিকাতে হৈছিল। কিন্তু লো প্রযুক্তিয়েই পৰিবর্তনৰ একমাত্র কাৰণ নাছিল। ই কেৱল লো প্রযুক্তিৰ আৰম্ভনিৰ বাবেই নহয় কিন্তু এচাম লোকে নিজৰ কর্তৃত্ব স্থাপন কৰিবৰ বাবে তেওঁলোকৰ সুবিধা মতে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিছিল । কাৰণ, লো প্রযুক্তিৰ ব্যৱহাৰৰ সময় ঠাইভেদে বেলেগ বেলেগ আছিল। এই সকলো অঞ্চলৰ সামাজিক বা অর্থনৈতিক গঠনত একেধৰণৰ পৰিবর্তন দেখা পোৱা নাছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে দক্ষিণ ভাৰতত লোৰ ব্যৱহাৰ উত্তৰ ভাৰতৰ তুলনাত আগতে হৈছিল।

মার্ক্সবাদী দৃষ্টিভংগীৰে প্রাচীন ইতিহাস অধ্যয়ন কৰা ডি.ডি. কোশাম্বীৰ দৰে মার্ক্সবাদী ইতিহাসবিদসকলে প্রাচীন ভাৰতৰ উৎপাদন প্রথাবোৰ যথেষ্ট গুৰুত্ব সহকাৰে বিশ্লেষণ কৰি চাইছে। ঊনবিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে মার্ক্সে বিকশাই তোলা অৰিয়েণ্টেল ডেচপ'টিজম্‌ৰ ইউৰোপীয় ধাৰণাৰ অন্তর্ভুক্ত 'উৎপাদনৰ এচীয় প্রথা' (The Asiatic mode of production) টো কিন্তু ভাৰতীয় ইতিহাসত পোনে পোনে প্রয়োগ কৰিব পৰা নাযায়। কাৰন, সেই সময়ছোৱাত ভাৰতৰ সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক সংৰচনাটো পৃথক আছিল। তেতিয়াও ভূমিৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বৰ ধাৰণাটো আৰু বাণিজ্যিক বিকাশে পূর্ণাংগ ৰূপ লোৱা নাছিল। কিন্তু ডি ডি কোশ্বাম্বীৰ মতে যদি 'জাতি' উৎপাদনৰ প্রাৰম্ভিক পর্যায়ত শ্রেণী হিচাপে আছিল, তেন্তে সেই পর্যায়টোত নিশ্চয় কিছুমান শ্রেণী সংঘাত অথবা পৰস্পৰ বিৰোধিতাও আছিল।

ডি .ডি. কোশাম্বীয়ে কোৱা 'উৎপাদন' কিন্তু কেৱল কোনো এক নির্দিষ্ট যুগৰ অর্থনীতি আৰু প্রযুক্তিৰ ক্ষেত্রতো সীমাৱদ্ধ নহয়। ই সমাজৰ একাধিক দিশক সামৰি লয়। উৎপাদন প্রথাৰ লগত জড়িত দুটা গুৰুত্বপূর্ণ দিশ হ'ল প্রযুক্তি কোনে নিয়ন্ত্রণ কৰে আৰু প্রযুক্তি কোনে ব্যৱহাৰ কৰে সেয়া অধ্যয়ন কৰা। কৌশ্বাম্বীয়ে কৈছে যে প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ এটা সামন্তবাদী অর্থনীতিৰ প্রকৃতি আছিল। সেয়েহে তেওঁ মার্ক্সৰ উৎপাদনৰ সামন্তবাদী প্রথাৰ তত্বটোৰ ওপৰত জোৰ দিছিল। অৱশ্যে সামন্তবাদৰ ইউৰোপীয় আৰু ভাৰতীয় ধাৰণাৰ মাজত এক পার্থক্য আছে।

৫.৫ ৰাজনীতি-গণ বা সংঘৰ উত্থান

খ্ৰীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত দুই প্রকাৰৰ চৰকাৰ দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল। এবিধ আছিল গণ

বা সংঘ আৰু আনবিধ আছিল ৰাজ্য। গণ বা সংঘ সমূহ হিমালয়ৰ পাদদেশত থকা কেন্দ্রীয় আৰু পশ্চিম ভাৰত, পাঞ্জাৱ আৰু সিন্ধু উপত্যকাত অৱস্থিত আছিল। ৰাজ্যসমূহৰ অৱস্থান আছিল গংগা উপত্যকাৰ সমভূমি অঞ্চলত। কিন্তু গণ বা সংঘ সমূহ বেলেগ বেলেগ ঠাইত উখান হৈছিল। বৌদ্ধ গ্রন্থসমূহে গণ বা সংঘসমূহৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। গণ আৰু ৰাজ্যসমূহৰ ৰাজনৈতিক গঠন আৰু কার্য বেলেগ বেলেগ আছিল। ৰাজনৈতিকভাৱে গুৰুত্বতা থকা গণসমূহ হিমালয়ৰ পাদদেশত বা ইয়াৰ ওচৰে পাজৰে পূৱ ভাৰতত অৱস্থিত আছিল। বৌদ্ধ গ্রন্থসমূহে কিছুমান গণৰ নাম উল্লেখ কৰিছে- কপিলাবস্তুৰ শাক্যসকল, দেৱদাহৰ কোলিয় সকল আৰু পিপ্পলিৱনৰ মৌর্যসকল ইত্যাদি।

গণ বা সংঘসমূহক গণৰাজ্য বুলিও কোৱা হৈছিল। গণ শব্দটোৱে সমান বা একে স্থিতিৰ মানুহক বুজায়। বৈদিক দর্শনৰ কঠোৰ বর্ণপ্রথাৰ বাবে তেওঁলোকে বৈদিক দর্শনৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্মৰ নতুন দর্শন, গণ বা সংঘ সমূহৰ মাজত জনপ্রিয় আছিল। গণৰ ভিতৰত পৰিয়ালৰ মূৱব্বীজন এটা কুলৰ অন্তভূক্ত আছিল। ৰাজতন্ত্রসমূহৰ তুলনাত গণসমূহৰ কিছুমান জনজাতীয় বৈশিষ্ট আছিল । সেই সময়ত দুই প্রকাৰৰ গণ দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল- কিছুমান গঠন হৈছিল একে কুলৰ অন্তর্ভূক্ত মানুহৰ দ্বাৰা। উদাহৰণ স্বৰূপে শাক্য সকল আৰু কোলিয় সকল । কিছুমান গঠন হৈছিল বহুতো কুলৰ জোঁটৰ দ্বাৰা, যেনে বজ্জি সকল আৰু যাদৱ সকল।

প্রাচীন গণ সমূহ গণতান্ত্রিক নাছিল। অভিজাত শ্রেণীৰ এগৰাকী ক্ষত্রিয় মূৱব্বী প্রধানৰ ওপৰত ক্ষমতা ন্যস্ত আছিল। মূৱব্বীজনক গণপতি, গণজেষ্ঠ, গণ ৰজা বা সংঘমুখ্য নামে জনা গৈছিল।

গণসমূহ ক্ষত্রিয় সকলৰ লগত যুক্ত আছিল । সেয়েহে গণসমূহক শাসনাধিষ্ঠ ক্ষত্রিয় কুলৰ নাম দিয়া হৈছিল । এই প্রজাতান্ত্রিক ৰাজ্যসমূহৰ এটা গণ-পৰিষদ বা জনসাধাৰণৰ সংগঠন আছিল । সংগঠনটোৱে শাসনৰ পৰামর্শ প্রদান কৰিছিল। গণ বা সংঘসমূহে বর্ণব্যৱস্থাৰ ওপৰত আধাৰিত সমাজখন মানি লোৱা নাছিল। গণৰ মূৱব্বীজনক 'ৰজা' বোলা হৈছিল আৰু তেওঁ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক ক্ষমতাৰ অধিকাৰী আছিল। গণৰ ভিতৰত ভূমিৰ অধিকাৰ এটা কুলক দিয়া হৈছিল। ভাড়া কৰি অনা শ্রমিক আৰু দাস সকলে ইয়াত কাম কৰিছিল। ৰাজতন্ত্রৰ তুলনাত গণ বা সংঘ সমূহে এটা সৰু ভৌগলিক পৰিসৰক শাসন কৰিছিল।

৫.৬ মহাজন পদসমূহ

লোৰ বহুল ব্যৱহাৰে উত্তৰ প্রদেশৰ পূৱ আৰু বিহাৰৰ পশ্চিম অঞ্চলত আঞ্চলিক প্রদেশ গঠনৰ বাবে অনুকুল পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ভৌগোলিকভাৱে এই অঞ্চল সমূহ ডাঙৰ আছিল। যোদ্ধা শ্রেণীটোৱে ব্যাপকভাৱে লোৰে নির্মিত সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সেইবাবে বৃহৎ ৰাজ্যসমূহ গঠনৰ ক্ষেত্রত তেওঁলোকে এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। তেওঁলোকে নিজকে এই ৰাজ্যসমূহৰ শাসনৰ ক্ষেত্রত নিয়োজিত কৰিছিল। নতুন আৰু উন্নত লোৰ সঁজুলি

সমূহে কৃষক সকলক বেছি পৰিমানৰ খাদ্যশস্য প্ৰস্তুত কৰাত সহায় কৰিছিল। ৰাহি শস্যসমূহৰ কিছুমান প্ৰধান কেন্দ্ৰ অঞ্চলত বিক্ৰী কৰা হৈছিল যিয়ে বজাৰ আৰু নগৰ নিৰ্মানত সহায়ক হৈছিল। লো প্ৰজুক্তি ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত মানুহৰ বৈষয়িক অৱস্থাৰ উন্নতি হৈছিল অৱধাৰিতভাৱে ইয়ে জনসাধাৰণক এডোখৰ নিৰ্দিষ্ট ঠাইত স্থায়ীভাৱে বসতি কৰিবলৈ সক্ষম কৰি তুলিছিল। নগৰক কেন্দ্ৰ কৰি বৃহৎ ৰাজ্যৰ উখানে আঞ্চলিক ৰাজ্যৰ ধাৰণাটো সুদৃঢ় কৰিছিল। সেই সময়ৰ পৰা জনসাধাৰণে তেওঁলোকৰ আনুগত্য দেখুৱাইছিল জনপদলৈ বা অঞ্চলবিশেষলৈ য'ত তেওঁলোক অন্তৰ্ভূক্ত আছিল। বৈদিক যুগত জনসাধাৰণে তেওঁলোক অৰ্ন্তভূক্ত 'জন' বা গোষ্ঠীলৈ আনুগত্য প্ৰদৰ্শন কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

ৰাজ্য হ'ল ৰজা বা ৰাণীৰ দ্বাৰা শাসিত এক ভূখণ্ড। খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত গণ আৰু সংঘসমূহৰ উখানৰ লগতে গংগা উপত্যকাত ৰাজ্যৰো উখান হৈছিল। তিনিখন ৰাজ্য ক্ৰমে কাশী, কোশল, মগধ আৰু বৃজ্জিসকলৰ মাজত ক্ষমতাক লৈ অৰিয়াঅৰি হৈছিল। অৱশেষত মগধে সকলোকে পৰাস্ত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। প্ৰাচীন ভাৰতৰ প্ৰথম সুনির্দিষ্ট ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ আৰম্ভণি হৈছিল মগধৰ উখানৰ পৰাই।

খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত বিন্ধ্য পৰ্বতৰ উত্তৰে অৱস্থিত আৰু উত্তৰ-পশ্চিম সীমাৰ পৰা বিহাৰলৈ বিস্তৃত এই সমগ্ৰ উত্তৰ ভূখণ্ড ষোলখন ৰাজ্য বা মহাজনপদত বিভক্ত আছিল। সেইসমূহক ষোড়শ মহাজনপদ বুলি জনা গৈছিল। বৌদ্ধ সাহিত্য যেনে- অংগুত্তৰা, মহাৱাষ্টু ইত্যাদিয়ে ষোড়ষ মহাজন পদৰ তালিকা দাঙি ধৰিছে । জৈন সাহিত্য যেনে - ভাগৱতী সূত্রইও ষোড়শ মহাজন পদৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। কিন্তু ষোড়ষ মহাজনপদৰ নামৰ ক্ষেত্রত দুয়োটা উৎসৰ মাজত কিছু প্ৰভেদ দেখিবলৈ পোৱা যায়। মহৎ পণ্ডিত আৰু ব্যাকৰণবিদ পানিনিয়ে বৌদ্ধ উৎসকে সমর্থন জনাইছে। পানিনিৰ মতে মহাজনপদ দুই প্ৰকাৰৰ - কিছুমান ৰাজতন্ত্র আৰু আন কিছু আছিল প্ৰজাতনন্ত্র । মহাজনপদসমূহৰ মাজত শক্তিশালী সমূহ আছিল - মগধ, কোশল, বৎস আৰু আৱন্তী। পৰম্পৰাগত সাহিত্য অনুসৰি ষোড়শ মহাজনপদসমূহ খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত উত্তৰ ভাৰতত অৱস্থিত আছিল।

অংগ ঃ মগধৰ পূৱ সীমান্তত অৱস্থিত আছিল। অংগৰ ৰাজধানী আছিল চম্পা (আধুনিক বিহাৰ) পাছলৈ অংগক দমন কৰি মগধৰ লগত সংযুক্ত কৰা হৈছিল।

কাশী ঃ এইখন বর্তমানৰ উত্তৰপ্রদেশৰ এক উন্নত ৰাজ্য আছিল । বাৰাণসী আছিল ইয়াৰ ৰাজধানী । পাছলৈ ইয়াক কোশলৰ লগত সংযুক্ত কৰা হৈছিল।

বৃজ্জি ঃ এইখন প্রজাতন্ত্র আছিল । ই আঠ বা ন টা কূলৰ দ্বাৰা গঠিত এটা সংগঠন আছিল। লিচ্চৱি সকলৰ ৰাজধানী বৈশালী ইয়াৰ ৰাজধানী আছিল।

মাল্ল ঃ এইখনো প্রজাতন্ত্র আছিল আৰু নখন কুলৰ দ্বাৰা গঠিত সংগঠন আছিল। যদিও ই যথেষ্ট শক্তিশালী আছিল তথাপি বুদ্ধৰ মৃত্যুৰ পাছত মগধে ইয়াক পৰাভূত কৰি নিজৰ লগত সংযুক্ত কৰি লৈছিল।

চেদি ঃ চেদিসকল দুখন বেলেগ বেলেগ ঠাইত অৱস্থিত আছিল। এটা অংশই অৱস্থান কৰিছিল নেপালত আৰু অন্য ভাগটোৱে অৱস্থান কৰিছিল বুন্দেলখণ্ডত । সুক্তিমতি তেওঁলোকৰ ৰাজধানী আছিল।

কুৰু ঃ ই বিস্তৃত আছিল আধুণিক দিল্লী, মিৰাট আৰু থানেশ্বৰলৈ । ইন্দ্রপ্রস্থ ইয়াৰ ৰাজধানী আছিল।

পাঞ্চালা ঃ ই দিল্লীৰ উত্তৰ আৰু পূৱ প্রান্তত অৱস্থিত আছিল। গংগা নদীয়ে ইয়াক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিছিল। এখন আছিল উত্তৰ পাঞ্চাল আৰু আনখন দক্ষিণ পাঞ্চাল। উত্তৰ পাঞ্চালৰ ৰাজধানী আছিল অহিচত্র আৰু দক্ষিণ পাঞ্চালৰ ৰাজধানী আছিল কম্পিল ।

মৎস্য ঃ ই আধুনিক জয়পুৰৰ অঞ্চল সমূহ, আলৱাৰ আৰু ভাৰতপুৰ লৈ বিস্তৃত আছিল। ইয়াৰ ৰাজধানী আছিল বিৰাট নগৰ।

সুৰসেনা ঃ ই মথুৰাত (বর্তমানৰ উত্তৰ প্রদেশ) অৱস্থিত আছিল । সুৰসেনাৰ ৰাজধানী আছিল মথুৰা।

আচ্চাকা বা অস্মকা ঃ ই গোদাবৰী নদীৰ পৰাত অৱস্থিত আছিল। পোতনা বা পোতালী ইয়াৰ ৰাজধানী আছিল।

গান্ধীৰা ঃ ই পেচৰাৰ আৰু ৰাৱালপিণ্ডি (বর্তমানৰ পাকিস্তান) অন্তভূক্ত কৰিছিল। ইয়াৰ ৰাজধানী আছিল তক্ষশিলা।

কম্বোজা ঃ ই বর্তমানৰ কাশ্মীৰৰ দক্ষিণ-পূৱ অংশ আৰু পাকিস্তানৰ উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্ত প্রদেশৰ এটা অংশ অন্তর্ভূক্ত কৰি লৈছিল। ৰাইপুৰ আছিল ইয়াৰ ৰাজধানী।

অৱন্তী ঃ ই পশ্চিম ভাৰতত অৱস্থিত আছিল। আধুনিক মালৱাৰ অঞ্চলসমূহ আৰু মধ্যপ্রদেশৰ দাঁতিকাষৰীয়া ঠাইসমূহ অন্তর্ভূক্ত আছিল। উজ্জয়নী আছিল ইয়াৰ ৰাজধানী । ইয়াৰ শাসক প্রদুৎ, বুদ্ধৰ সমসাময়িক আছিল । মগধে ইয়াক দখল কৰি লৈছিল।

বৎস ঃ ই গংগা নদীৰ দক্ষিণত অৱস্থিত আছিল। বৎসৰ শাসক, উদয়ণ আছিল বুদ্ধৰ সমসাময়িক। ইয়াৰ ৰাজধানী আছিল কোশম্বী ।

কোশল ঃ কপিলাৱস্তু আৰু কেশপুৰক লৈ কোশল গঠন হৈছিল। ইয়াৰ শাসকসকল ঈক্ষাকু বংশৰ আছিল। শ্রাৱস্তী আছিল কোশলৰ ৰাজধানী।

মগধ ঃ আৰম্ভণিতে ই বিহাৰৰ পাটনা আৰু গয়া অঞ্চলক লৈ গঠন হৈছিল। সোণ-আৰু গংগা নদীৰে মগধ পৰিৱেষ্টিত হৈ আছিল। ইয়াৰ প্রাৰম্ভিক ৰাজধানী আছিল গিৰিব্রজ। পাছলৈ ই যথেষ্ট সংখ্যক মহাজনপদক পৰাস্ত কৰি নিজৰ লগত চামিল কৰাইছিল আৰু ষোড়শ মহাজনপদৰ ভিতৰত আটাইতকৈ শক্তিশালী হৈ পৰিছিল। বুদ্ধৰ সময়ত ইয়াৰ ৰজা আছিল বিম্বিসাৰ ।

খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাস প্ৰকৃততে ষোড়শ মহাজনপদ সমূহৰ মাজত ক্ষমতাক কেন্দ্ৰ কৰি হোৱা অৰিয়াঅৰিহে আছিল। মগধ অৱশেষত সফল হৈছিল আৰু আটাইতকৈ শক্তিশালী মহাজনপদ হিচাপে উখান হৈ প্ৰথম ঐতিহাসিক সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰিছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃশুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক ।

(ক) লোৰ আৰিস্কাৰে খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ অৰ্থনৈতিক গঠনৰ বৈপ্লবিক পৰিবৰ্তন সাধন কৰিছিল ।

(খ) গণৰ মুৰব্বী জনক 'ৰজা' বোলা হৈছিল।

(গ) বৃজ্জি ৰাজতন্ত্ৰ আছিল ।

(ঘ) ভাগৱতী সুত্ৰ বৌদ্ধ গ্ৰন্থ

(ঙ) বিম্বিসাৰ বুদ্ধৰ সমসাময়িক আছিল।

৫.৭ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা

খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ উত্তৰ ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা বৈদিক যুগতকৈ যথেষ্ট উন্নত আছিল। লোৰ ব্যৱহাৰে ষষ্ঠ শতিকাৰ সম্পূৰ্ণ অৰ্থনৈতিক গাঁথনিটোৰে বৈপ্লবিক পৰিবৰ্তন সাধন কৰিছিল। লোৰ ব্যৱহাৰে কৃষি পদ্ধতি উন্নত কৰি তুলিছিল। তেতিয়া জনসাধাৰণে লোৰ সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰি জংঘলসমূহ কৃষিৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিব পৰাকৈ পৰিষ্কাৰ কৰি তুলিছিল। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁলোকে কাঠৰ নাঙলৰ ফালৰ সলনি লোৰ নাঙলৰ ফাল ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ইয়ে মাটি গভীৰলৈ খন্দাত সহায়ক হৈছিল, ফলস্বৰূপে উৎপাদন বাঢ়িছিল। প্ৰয়োজনীয় শস্য ব্যৱহাৰ কৰাৰ পাছত ৰাহি হোৱা শস্যসমূহ কেন্দ্ৰ অঞ্চলত বিক্ৰী কৰা হৈছিল। ইয়ে বজাৰ পদ্ধতিৰ সূচনা কৰিছিল আৰু পাছলৈ বেপাৰ-বাণিজ্যৰ আৰম্ভণি কৰিছিল।

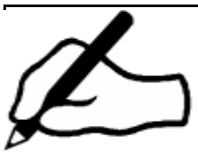
খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত উত্তৰ ভাৰতত নগৰ লোকালয় বোৰৰ উখান হৈছিল । নগৰ লোকালয়বোৰৰ বেলেগ বেলেগ ধৰণৰ কার্য আছিল। নগৰ লোকালয় সমূহ ৰাজনৈতিক নিয়ন্ত্ৰন, বেপাৰ-বাণিজ্য কার্যকলাপ আৰু শিল্প উৎপাদনৰ কেন্দ্ৰ আছিল। এই বৃহৎ ৰাজ্যবোৰৰ উখানে গংগা উপত্যকাত দ্বিতীয় নগৰীকৰণৰ সূচনা কৰিছিল। বৌদ্ধ গ্ৰন্থসমূহে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ নগৰ কেন্দ্ৰৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। চহৰক 'পুৰ ' বুলি কোৱা হৈছিল। 'নগৰ' শব্দটোৱে চহৰ বুজায়। 'নিগম' আছিল বজাৰ চহৰ (Market Town) । নিগম সমূহ বাণিজ্যিক কার্যকলাপৰ লগত জড়িত আছিল। ৰাজধানী চহৰ সমূহক 'ৰাজধানী' বুলি কোৱা হৈছিল। সৰু চহৰক 'নগৰ' আৰু ডাঙৰ চহৰক 'মহানগৰ' বুলি কোৱা হৈছিল।

কৃষিৰ উপৰিও সেইসময়ৰ জনগন বিভিন্ন ধৰণৰ শিল্প কার্যৰ লগতো জড়িত আছিল। প্ৰাচীন বৌদ্ধ গ্ৰন্থসমূহে গ্ৰাম্য আৰু নগৰ কেন্দ্ৰীক দুই ধৰণৰ পেচা বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে।

কৃষক, পশুপালক, বণিক আদিৰ উপৰিও এই গ্ৰন্থসমূহে ধোবী, নাপিত, দর্জি, চিত্রকৰ আৰু ৰান্ধনীৰ বিষয়েও উল্লেখ কৰিছে। ৰজাই জনসাধাৰণক সৈন্য (যোদ্ধাজীৱস), মন্ত্রী (মহামাচাস), প্রাদেশীক শাসক বা গৱর্নৰ (ৰথিকা), সম্পত্তীৰ গৰাকী (পত্তানিকা), ৰজাৰ ব্যক্তিগত ধনভঁৰালী (থপতি), হাতী প্রশিক্ষক(হাতীৰোহা), আৰক্ষী (ৰজাভত্র), জেইল অধীক্ষক (ভণ্ডগৰীকা), দাস (দাস আৰু দাসী) আৰু বেতনভোগী শ্রমিক (কর্মকাৰ) আদিত নিয়োগ কৰিছিল। নগৰীয়া পেচাসমূহ আছিল ডাক্তৰ (বৈজ্ঞ), শল্য চিকিৎসক (সলাকট্টা) আৰু প্রতিলিপিকর্তা (লাখা), মার্জিত ৰুচিৰ বাৰংগনা আৰু সাধাৰণ গণিকাৰ (ৰেশি) ও উল্লেখ আছিল বৌদ্ধ গ্ৰন্থসমূহত। বৌদ্ধ গ্ৰন্থসমূহে গিল্ড্ বা শ্রেণীৰ অৱস্থিতিৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে। শ্রেণী, নিগম, পুগা, ব্রত আৰু সংঘ ইত্যাদি শব্দ সমূহ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। এই অভিধা সমূহ বিভিন্ন প্রকাৰৰ যৌথ সংগঠন বুজাবলৈ ব্যৱহৃত হৈছিল।

মুদ্রাৰ ব্যৱহাৰ নগৰীকৰণৰ এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট আছিল। সেই সময়ত কহপন, নিক্কা, কামচা, মাচাকা, আৰু কাকনিকা আদি মুদ্রাসমূহৰ প্রচলন আছিল। পাঞ্চমার্ক মুদ্রা বা চিহ্ন সম্বলিত মুদ্রাবোৰ মূলত ঃ ৰূপৰ দ্বাৰা নির্মিত আছিল। মুদ্রা অর্থনীতিৰ প্রচলনে পৰম্পৰাগত বিনিময় প্রথাৰ বিলুপ্তি ঘটোৱা নাছিল। ইয়ে অর্থনৈতিক আদান-প্রদানত এটা পৰিবর্তন সূচাইছিল আৰু দীর্ঘম্যাদী বেপাৰ - বাণিজ্যৰ ক্ষেত্রত সহায় কৰিছিল। ধন ধাৰে দিওতা কিছুমান মানুহৰ বাবে পেচাত পৰিণত হৈছিল।

খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত বাণিজ্যই জনসাধাৰণৰ অর্থনৈতিক জীৱনৰ ওপৰত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। সেই সময়ৰ দুটা উল্লেখযোগ্য বাণিজ্যিক পথ আছিল উত্তৰপথ আৰু দক্ষিণ পথ । উত্তৰ পথ উত্তৰ ভাৰতৰ বাণিজ্যিক পথ আছিল। ই উত্তৰ পশ্চিমৰ পৰা আৰম্ভ হৈ ইণ্ডো-গংগা সমতলৰ মাজেৰে, বংগ উপকুলৰ তাম্রলিপ্তি বন্দৰলৈকে বিস্তৃত আছিল বাণিজ্য সামগ্রীসমূহ আছিল মূল্যবান আৰু অর্ধ মূল্যবান পাথৰ । আফগানিস্থান আৰু মধ্য এছিয়াৰ পৰা লেপিচ লাজুলী সংগ্রহ কৰা হৈছিল। ৰূপ সংগ্রহ কৰা হৈছিল আফগানিস্তান আৰু মধ্য এছিয়াৰ পৰা। কিন্তু ৰূপ ৰাজস্থানতো উপলব্ধ আছিল। পূৱ উপকুলৰ পৰা শংখসমূহ নিম্ন আৰু মধ্য গংগা উপত্যকাৰ ঠাইসমূহলৈ আমদানি কৰা হৈছিল। 'উত্তৰ পথ' স্থল আৰু জল দুইপ্রকাৰৰ পথ আছিল। 'দক্ষিণ পথ' আছিল দক্ষিণৰ বাণিজ্য পথ। এই পথৰ বিষয়ে অর্থশাস্ত্রই উল্লেখ কৰিছে । ই বিস্তৃত আছিল মগধৰ পাতলিপুত্রৰ পৰা গোদাবৰী নদীৰ পাৰৰ প্রতিস্থানলৈ । পশ্চিম উপকুলৰ বন্দৰ সমূহৰ লগতো ই সংলগ্ন আছিল। চিকিৎসক জীৱক, দক্ষিণ পথেৰে অৱন্তীলৈ গৈছিল। স্থলপথ সংযোগী বাণিজ্যও প্রচলিত আছিল। তক্ষশিলা আফগানিস্তানৰ লগত স্থলপথেৰে সংযুক্ত আছিল। ইৰাণৰ পৰা ৰূপ, সোণ, জেড পাথৰ আৰু লেপিচ লাজুলী আমদানী কৰা হৈছিল। ভাৰত আৰু মেচোপটেমিয়াৰ মাজত এক দূৰবর্ত্তী কাঠৰ বাণিজ্য আছিল। এইদৰে বেপাৰ - বাণিজ্যৰ উখান আৰু প্রসাৰে বণিকসকলক এক গুৰুত্বপূর্ণ গোটত পৰিণত কৰাইছিল।

অনুশীলনী ৫.১

পাঞ্চমার্ক মুদ্রাৰ ওপৰত এটা চমু টোকা প্ৰস্তুত কৰক।

.....

.....

৫.৮ ধর্মীয় অৱস্থা

খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত গংগা উপত্যকাত বিভিন্ন ধর্মীয় শাখাৰ উদ্ভৱ হৈছিল। সেই সময়ত প্ৰায় ৬২ টা ধর্মীয় শাখাৰ উত্থান দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল। কিন্তু সেই সমূহৰ ভিতৰত কেৱল বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্ম হে বর্তি থাকিবলৈ সক্ষম হৈছিল আৰু প্ৰধান ধর্ম হিচাপে স্থায়ী হৈছিল। ব্ৰাহ্মণ্যবাদৰ আচাৰ মূলক দমনৰ বিৰুদ্ধে এই দুটা ধর্ম প্ৰকৃত্বতে প্ৰতিৰোধী সংগ্ৰামহে আছিল। ষষ্ঠ শতিকাৰ এই সংমিশ্ৰিত শাখা সমূহৰ উত্থানৰ ক্ষেত্ৰত সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক কাৰকসমূহে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল।

বর্ণৰ ওপৰ ভিত্তি কৰি গঠন হোৱা সামাজিক অৱস্থা এই ধর্মীয় শাখাসমূহৰ উত্থানৰ ক্ষেত্ৰত এটা গুৰুত্বপূর্ণ কাৰক আছিল। বৈদিক যুগৰ শেষৰ পিনে বা বৈদিক যুগৰ পাছত সমাজখন চাৰিটা বর্ণত বিভক্ত হৈছিল ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ । প্ৰাৰম্ভিক বৈদিক যুগত বর্ণৰ ধাৰণা নির্ভৰ কৰিছিল মানুহৰ কর্মৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি । ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয় সকলক উচ্চ বর্ণ হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল আৰু তেওঁলোকে সমাজত উন্নত স্থান অধিকাৰ কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণ সকল, যিয়ে পুৰোহিতৰ কর্তব্য পালন কৰিছিল, তেঁলোকে সমাজত আটাইটকৈ উচ্চ স্থান বিছাৰিছিল, পুৰস্কাৰ দাবী কৰিছিল আৰু কৰ - কটাল আৰু শাস্তিৰ পৰা ৰেহাই বিছাৰিছিল। বর্ণ পদানুক্রমত ক্ষত্ৰিয় সকলৰ স্থান আছিল দ্বিতীয়। তেওঁলোকে শাসনৰ গুৰি ধৰিছিল আৰু ৰজা আছিল। তেওঁলোকে কৃষক সকলৰ পৰা কৰ আদায় কৰিছিল। বৈশ্যসকল বর্ণ পদানুক্রমত তৃতীয় স্থানত আছিল আৰু কৃষি পশুপালন আৰু বাণিজ্যিক কামত নিয়োজিত হৈছিল। শূদ্ৰ সকলৰ স্থান বর্ণ পদানুক্রমত একেবাৰে শেষত বুলি গণ্য কৰা হৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ কর্তব্য আছিল উপৰোক্ত তিনি বর্ণক সেৱা - শুশ্রূষা কৰা। বর্ণ বিভক্ত সমাজখনে যথেষ্ট সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিছিল ক্ষত্ৰিয় সকলক যিহেতু শাসক শ্রেণী আছিল সেয়েহে তেওঁলোকৰ বৈশ্যসকলতকৈ বেছি অসন্তুষ্টি আৰু ক্ষোভ আছিল। তেওঁলোকে প্ৰত্যক্ষভাৱে ব্ৰাহ্মণ সকলৰ আচাৰ সম্পর্কীয় দমনৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। কিন্তু পাছলৈ কর্মৰ বদলি জন্মই মানুহৰ বর্ণ নির্ধাৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে। পুৰোহিত শ্রেণীহিচাপে পৰিগণিত ব্ৰাহ্মণসকলৰ বিৰুদ্ধে ক্ষত্ৰিয় সকলে প্ৰদর্শন কৰা প্ৰতিক্রিয়া নব্যধর্মসমূহ উত্থানত এক উল্লেখযোগ্য কাৰক আছিল।

উত্তৰ ভাৰতত নতুন অর্থনীতিৰ প্ৰসাৰ আছিল এই ধর্মসমূহৰ উত্থানৰ আন এটা কাৰণ। উত্তৰ - পূৱৰ ঠাইসমূহ ঘণ জংঘলেৰে আৱৰা আছিল। লোৰ আৰিষ্কাৰৰ আগতে সেই অঞ্চলসমূহত

কাম কৰা জনসাধাৰণে হাড়ৰ দ্বাৰা তৈয়াৰী সজুঁলি, শিলৰ সজুঁলি আৰু তামৰ সজুঁলিৰ দ্বাৰা জংঘলবোৰ পৰিষ্কাৰ কৰি লৈছিল। লোৰ সজুঁলিৰ ব্যৱহাৰে জংঘল পৰিষ্কাৰ কার্য সহজসাধ্য কৰি তুলিছিল। কৃষি অর্থনীতি আছিল লোৰ নাঙলৰ ফালৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি হোৱা আৰু তাৰ বাবে প্রয়োজনীয় আছিল বলধ। কিন্তু বৈদিক যুগৰ মানুহে পশুধনক বৈদিক যজ্ঞত ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সেয়েহে পশুধনৰ নাটনিয়ে নব্য কৃষি অর্থনীতিলৈ ভাবুকি কঢ়িয়াই আনিছিল। নব্য অর্থনীতিৰ সুস্থিৰতাৰ বাবে পশুপালন গুৰুত্বপূর্ণ হৈ পৰিছিল। সেয়েহে বৈদিক যাগ- যজ্ঞত কৰা পশুবলি বন্ধ কৰাৰ প্রয়োজনীয়তা আহি পৰিছিল।

মুদ্রা অর্থনীতিৰ ব্যৱহাৰেও বেপাৰ বাণিজ্যৰ উন্নতিৰ ক্ষেত্রত সহায়ক হৈছিল। কিন্তু তেওঁলোকৰ বিশাল সম্পত্তি থকা স্বত্বেও বৈশ্যসকলে উচ্চ বর্ণৰ (ব্রাহ্মণ আৰু ক্ষত্রিয়) লগত একে সামাজিক স্থান পোৱা নাছিল। তেওঁলোকৰ নিজৰ সামাজিক স্থিতি উন্নত কৰিবলৈ তেওঁলোকে অন্য এক ধর্মৰ সন্ধানত আছিল।

৫.৮.১ জৈন ধর্মৰ উত্থান

মহাবীৰ আছিল জৈনসকলৰ ধর্মীয় গুৰু । জৈন সকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে মহাবীৰ আছিল জৈনসকলৰ শেষ আৰু ২৪ তম্ তির্থাংকৰ। তেওঁৰ পূর্বতে আৰু ২৩ জন তির্থাংকৰ আছিল। মহাবীৰৰ সঠিক জন্ম আৰু মৃত্যুৰ তাৰিখ নির্ধাৰণ কৰা জটিল। এটা পৰম্পৰা মতে , মহাবীৰৰ জন্ম হৈছিল ৫৪০ খ্রীঃপূঃ ত বৈশালীৰ ওচৰৰ এখন গাঁৱত। তেওঁৰ দেউতাক সিদ্ধার্থ আছিল এটা ক্ষত্রিয় কুলৰ মূৰব্বী। মহাবীৰৰ মাকৰ নাম আছিল ত্রিশলা। মহাবীৰে তেওঁৰ সাংসাৰিক জীৱন ত্যাগ কৰিছিল সত্যৰ সন্ধান কৰিবৰ বাবে আৰু 'কৈৱল্য' প্রাপ্তি হৈছিল বাৰ বছৰৰ পাছত তেওঁ ৰ বিয়াল্লিশ বছৰ বয়সত। তেওঁ ত্রিশ বছৰ ধৰি ধর্ম প্রচাৰ কৰিছিল আৰু বাসত্তৰ বছৰ বয়সত ৰাজগীৰৰ ওচৰৰ পাৱপুৰীতমৃত্যুবৰণ কৰিছিল। জৈনধর্মই **পাঁচটা বিধান বা মূলমন্ত্র** আগবঢ়াইছে। সেইবোৰ হ'ল- হিংসা নকৰা, মিছা নোকোৱা, চুৰ নকৰা, সম্পত্তি অর্জন নকৰা আৰু ব্রহ্মাচার্য পালন কৰা। এইটো কোৱা হয় যে, পঞ্চম বিধান টো আছিল মহাবীৰে প্রৱর্ত্তন কৰা বাকী চাৰিটা মহাবীৰৰ পূর্বসূৰীয়ে প্রৱর্তন কৰিছিল। জৈন ধর্মই অহিংসা নীতিৰ অর্থাৎ কোনো জীৱিত প্রাণীকে আঘাত নকৰিবলৈ গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। পাছৰ কালত **জৈনধর্ম দুটা** ভাগত বিভক্ত হয়, **শ্বেতাম্বৰ**, যিসকলে বগা বস্ত্র পৰিধান কৰে আৰু **দিগম্বৰ**, যি সকলে বস্ত্র পৰিধান নকৰে। জৈন ধর্মই ভগৱানৰ অস্তিত্বক বিশ্বাস কৰে যদিও তেওঁলোকৰ 'জিন'তকৈ নিম্ন স্থানত ৰাখে। জৈন ধর্মই বর্ণ বিৰোধিতা কৰা নাছিল। জৈন ধর্মৰ মূল লক্ষ্য আছিল এই পার্থিৱ পৃথিৱীৰ আৰু ইয়াৰ বন্ধনৰ পৰা মোক্ষ প্রাপ্তি। কিন্তু এই মুক্তিৰ ধাৰণা পাবলৈ জৈনধর্মই কোনো আচাৰ বা ৰীতি নীতি প্রৱর্তন কৰা নাছিল। মুক্তি পাবলৈ হ'লে শুদ্ধ জ্ঞান, শুদ্ধ বিশ্বাস আৰু শুদ্ধ কর্মৰ দ্বাৰাহে পাব পাৰি । এই তিনিবিধিক জৈন ধর্মৰ **'ত্রিৰত্ন'** বুলি জনা গৈছিল ।

জৈন ধর্ম দক্ষিণ আৰু পশ্চিম ভাৰতলৈ বিস্তাৰ লাভ কৰিছিল। চতুর্থ শতিকাত জৈন ধর্ম কলিংগলৈকো বিস্তৃতি লাভ কৰিছিল। জৈনধর্মই উল্লেখযোগ্য বৰঙনি প্রদান কৰিছে। এয়া আছিল বৈদিক ধর্মৰ আচাৰ বা ৰীতি নীতিৰ বিৰুদ্ধে, কৰা প্রথম প্রতিৰোধ। প্রথম অৱস্থাত জৈনধর্মই সংস্কৃত ভাষা উলাই কৰিছিল যিহেতু এইটো ব্রাহ্মণ সকলৰ দ্বাৰা পৃষ্ঠা পোষকতা লাভ কৰা ভাষা আছিল । তেওঁলোকৰ বিধান সমূহ প্রচাৰ কৰাৰ বাবে প্রাকৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল। প্রাকৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰাৰ অন্যতম কাৰণ আছিল এইয়ে যে এইটো সাধাৰণ জনগণৰ ভাষা আছিল। ধর্মীয় গ্রন্থ বা সাহিত্যসমূহ অর্ধমাগধীত লিখা হৈছিল । আৰম্ভণিতে জৈনসকলে মুর্তিপূজা নকৰিছিল। কিন্তু পাছলৈ তেওঁলোকে মহাবীৰ আৰু আন তেইশ জন তির্থাংকাৰক পূজা কৰিবলৈ লৈছিল।

৫.৮.১ বৌদ্ধ ধর্মৰ উত্থান

গৌতম বুদ্ধ বা সিদ্ধার্থ আছিল বৌদ্ধ ধর্মৰ প্রৱর্তক আৰু তেওঁ মহাবীৰৰ সমসাময়িক আছিল। তেওঁ জন্ম লাভ কৰিছিল ৫৬৩ খ্রীঃপূঃ কপিলাবস্তুৰ ওচৰৰ পুম্বিনীৰ এটা সাক্য পৰিয়ালত। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম আছিল শুদ্ধোধন আৰু মাতৃৰ নাম আছিল মায়াদেবী। ২৯ বছৰ বয়সত গৌতমে সত্যৰ সন্ধানত গৃহ ত্যাগ কৰে। সাত বছৰ কাল তেওঁ ভ্রমণ কৰাৰ পাছত অৱশেষত ৩৫ বছৰ বয়সত বোধগয়াৰ এজোপা আহঁত গছৰ তলত ‘নির্বান’ লাভ কৰে। ‘নির্বান’ লাভ কৰাৰ পাছত তেওঁক ‘বুদ্ধ’ বুলি জনা যায়। গৌতম বুদ্ধই তেওঁৰ প্রথম ধর্মীয় শিক্ষা দিছিল সাৰনাথৰ (বেনাৰস) এখন হৰিণৰ উদ্যানত। প্রায় আশী বছৰ বয়সত খ্রীঃপূঃ ৪৮৩ ত তেওঁ কুশিনাৰাত (উত্তৰ প্রদেশ) মৃত্যুবৰণ কৰে। বুদ্ধৰ মত অনুসৰি পৃথিৱীখন দুখেৰে পৰিপুর্ণ আৰু এই দুখৰ কাৰণ হ’ল মানুহৰ আশা আকাংক্ষা । আশা আকাংক্ষা সমূহ অষ্টমার্গৰ অনুসৰণৰ দ্বাৰা জয় কৰিব পাৰি। মানুহে আশা -আকাংক্ষাবোৰ জয় কৰাৰ পাছতহে নির্বান লাভ কৰিব পাৰে। **অষ্টমার্গসমূহ** হ’ল- সজ নিৰীক্ষণ, সজ জীৱন বির্বাহ, সজ অনুশীলন, সজ স্মৃতি, সজ বক্তব্য, সজ কর্ম, সজ সংকল্প আৰু সজ ধ্যাণ। এই ধর্মৰ অনুগামী সকলৰ বাবে বুদ্ধই কিছুমান নীতি নির্ধাৰণ কৰিছিল। সেইবোৰ হ’ল- হিংসা নকৰা, আনৰ সম্পত্তি হস্তগত নকৰা, নিচাযুক্ত দ্রব্য সেৱন নকৰা, মিছা কথা নোকোৱা আৰু বেয়া কাম নকৰা। বৌদ্ধ ধর্মৰ ঈশ্বৰ আৰু আত্মাৰ ওপৰত বিশ্বাস নাছিল। লাহে লাহে বৌদ্ধ ধর্ম সমাজৰ নিম্ন শ্রেণীৰ মানুহৰ মাজত জনপ্রিয় হ’বলৈ ধৰিছিল। কাৰণ বৌদ্ধ ধর্মই বর্ণ বৈষম্যক আক্রমণ কৰিছিল। সকলো জাতি আৰু শ্রেণীৰ মানুহে বৌদ্ধ সংঘত প্রৱেশ কৰিব পাৰিছিল। পালি ভাষাৰ ব্যৱহাৰে বৌদ্ধ ধর্ম সাধাৰণ মানুহৰ মাজত প্রচাৰ হোৱাত সাহায় কৰিছিল। বৌদ্ধ ধর্মৰ **তিনিটা প্রধান অংশ** আছিল - বুদ্ধ, সংঘ আৰু ধর্ম। মগধ, কোশল আৰু কম্বোজ আদি ৰাজতন্ত্রবোৰে বৌদ্ধ ধর্ম ৰাজধর্ম হিচাপে গ্রহণ কৰিছিল।

মহান মৌর্য সম্রাট অশোকে বৌদ্ধ ধর্ম গ্রহণ কৰিছিল। বৌদ্ধ ধর্ম প্রচাৰৰ কাৰণে তেওঁ বিভিন্ন ধৰণৰ ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰিছিল যেনে ধর্মযাত্রা (বিদেশ ভ্রমন) সেয়েহে সম্রাট অশোকৰ দিনত বৌদ্ধধর্ম প্রসাৰিত হৈছিল মধ্যএছিয়া, পশ্চিম এছিয়া আৰু শ্রীলংকা আদিলৈ আৰু এইদৰে বৌদ্ধ ধর্ম পৃথিৱীৰ ধর্মলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল।

৫.৯ সামাজিক অৱস্থা

সেই সময়ত সমাজখন চাৰিটা ভাগত বিভক্ত আছিল - ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্রসকল। ধর্মশাস্ত্র সমূহে এই চাৰিটা বর্ণৰ বাবে কিছুমান নির্দিষ্ট কর্তব্যৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। আগতেই উল্লেখ কৰা হৈছে যে ব্রাহ্মণ আৰু ক্ষত্রিয় সকল উচ্চ বর্ণৰ আছিল। বর্ণপদানুক্রমৰ তৃতীয় ভাগত আছিল বৈশ্যসকল । বর্ণ শ্রেণীসজ্জা বা বর্ণপদানুক্রমৰ একেবাৰে শেষত আছিল শূদ্রসকল। শূদ্রসকল ধর্মীয় আৰু আইন সম্পর্কীয় অধিকাৰৰ পৰা বঞ্চিত আছিল। ব্রাহ্মণসকলে পুৰোহিত আৰু শিক্ষকৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ক্ষত্রিয় সকল আছিল শাসক। বৈশ্যসকল কৃষি আৰু বেপাৰ-বাণিজ্যত নিয়োজিত হৈছিল। শূদ্রসকলক দাস হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। আৰু আন তিনি বর্ণক শুশ্রূষা কৰিবলৈ দায়িত্ব দিয়া হৈছিল। যদিও বৌদ্ধ ধর্ম আৰু জৈন ধর্মৰ উখানে কোনো কান্তিকাৰী পৰিবর্তন শূদ্রসকলৰ জীৱনলৈ অনা নাছিল তথাপি তেওঁলোক নতুন ধর্মীয় পদ্ধতিত অন্তর্ভূক্ত হ'ব পাৰিছিল।

খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত অস্পৃশ্যতাৰ ধাৰণা আছিল। পুৰণি ধর্মশাস্ত্রসমূহে চণ্ডাল সকলক প্রায়ে শূদ্র বুলি গণ্য কৰিছিল। কিন্তু লাহে লাহে দুয়োটাৰে মাজত পার্থক্য আহি পৰিছিল। পুৰুষ আৰু মহিলা- এই দুইধৰণৰ দাসৰ ধাৰণা প্রচলিত আছিল। তেওঁলোকৰ গৰাকী সকলৰপৰা মুকলি নোহোৱা পর্যন্ত বৌদ্ধ সংঘসমূহত সোমোৱাৰ অধিকাৰ নাছিল। ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণা গঢ় লৈছিল । পিতৃৰ সম্পত্তি উত্তৰাধিকাৰী অনুসৰি পাবলৈ পুত্রৰ অধিকাৰ আছিল। আন এটা ভাগত মহিলাসকলৰ অধিকাৰ আছিল। সেই ভাগটো হ'ল স্ত্রী-ধন। ই অস্থাৱৰ সম্পত্তি আছিল আৰু মহিলাসকলক প্রায়ে বিয়াৰ সময়ত দিয়া হৈছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ঃ তলৰ প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক

(ক) পাঞ্চমার্ক মুদ্রাবোৰ কপ্রধানকৈ কিহেৰে তৈয়াৰী আছিল?

.....

(খ) বংগ উপকূলৰ দুটা দৰকাৰী বন্দৰৰ নাম লিখক ।

.....

(গ) জৈন ধর্মত মহাবীৰৰ আগতে কিমান গৰাকী তিথাংকৰ আছিল ?

.....

(ঘ) বৌদ্ধ ধর্ম প্রচাৰৰ বাবে বুদ্ধই প্রধানকৈ কোনটো ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল?

.....

(ঙ) বিদেশত বৌদ্ধ প্রচাৰ কৰিবলৈ আশোকে কেনে যাত্রা অৱলম্বন কৰিছিল?

.....

৫.১০ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে-

- খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত লোৰ আৱিষ্কাৰে কৃষিৰ প্রযুক্তিৰ ক্ষেত্রত অভূতপূর্ব পৰিবর্তন আনিছিল। কৃষি পদ্ধতিত লোৰ সঁজুলিয়ে বৈপ্লৱিক পৰিবর্তন আনিছিল । ইয়ে পাছলৈ বেপাৰ বাণিজ্যৰ উন্নতি সাধন কৰিছিল।
- ষষ্ঠ শতিকাত ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক গঠন নিয়ন্ত্রন হৈছিল গণ বা সংঘসমূহৰ দ্বাৰা। তথাপিও আমি ৰাজতন্ত্রৰ উখানো দেখিবলৈ পাইছিলো।
- মহাজনপদসমূহৰ উখান খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ এটা উল্লেখযোগ্য পৰিঘটনা । যোলখন মহাজনপদৰ ভিতৰত আমি প্রজাতন্ত্র আৰু ৰাজতন্ত্র দুয়োটাই দেখিবলৈ পাওঁ।
- ষষ্ঠ শতিকাৰ অর্থনীতি ঘাইকৈ কৃষি কার্যৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত আছিল। এই সময়ছোৱাই মুদ্রা অর্থনীতিৰ ব্যৱহাৰ দেখুৱাইছিল।
- খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত আমি বৌদ্ধ ধর্ম আৰু জৈন ধর্মৰ উখান দেখিবলৈ পাওঁ।
- সেই সময়ত সমাজখন বর্ণ প্রথাৰ ওপৰত নির্ধাৰিত আছিল । আনকি সেইসময়ত আমি অস্পৃশ্যতা আৰু দাসপ্রথাও দেখিবলৈ পাওঁ।

৫.১১ অধিক জানিবলৈ

1) Kosambi, D.D. (2001): *The cultural Civilization of Ancient India in Historical outline*, Vikas Publishing House.

2) Thapar Romila (2003): *The Penguin History of Early India, from the origins to AD 1300*, Penguin Books India.

3) Singh Upindar (2009): *A history of Ancient and Early Medieval India, from the Stone Age to the 12th Century*, Pearson.

৫.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) শুদ্ধ (ঘ) অশুদ্ধ
(খ) শুদ্ধ (ঙ) শুদ্ধ (গ) অশুদ্ধ
২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) ৰূপ (খ) তাম্রলিপ্তি
(গ) ২৩ (ঘ) পালি (ঙ) ধর্মযাত্রা

৫.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) ৰাস্তুধর্মী প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত কি ধৰণৰ কৃষি ভূমি প্রৱর্তিত আছিল?

প্রশ্ন ২ঃ গণৰোৰৰ ৰাজনৈতিক গঠন কি আছিল ?

প্রশ্ন ৩ঃ 'ৰাহি শস্য বুলিলে কি বুজে?

প্রশ্ন ৪ঃ খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাত কেনে ধৰণৰ মুদ্রা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল ?

(খ) চমু প্রশ্ন (প্রত্যেকটো প্রশ্নৰ ১৫০-৩০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ কৃষি কর্মৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক ।

প্রশ্ন ২ঃ 'মোদ অৱ প্রডাকচ্ন' বুলিলে কি বুজে।

প্রশ্ন ৩ঃ গণ বা সংঘৰ উত্থান আৰু ৰাজনৈতিক গঠনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৪ঃ খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ সামাজিক অৱস্থাৰ বিষয়ে লিখক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (প্রত্যেকটো প্রশ্নৰ ৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাত হোৱা পৰিবর্তনসমূহৰ বাবে লো প্রযুক্তিৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ মহাজনপদসমূহৰ উত্থানৰ বিষয়ে লিখক ।

প্রশ্ন ৩ঃ খ্রীঃপূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ অর্থনৈতিক অৱস্থাৰ বিষয়ে বিষদভাৱে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৪ঃ বৌদ্ধ ধর্মৰ উকান আৰু প্রসাৰৰ বিষয়ে বিষদভাৱে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***